

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ МОЛИЯ ИНСТИТУТИ

МАГИСТРАТУРА БЎЛИМИ

**Қўлёзма ҳуқуқида
УДК 336.1**

МУМИНОВ ШЕРБЕК АКРОМ ЎҒЛИ

**КОРХОНАЛАРНИ СОЛИҚҚА ТОРТИШ ВА СОЛИҚ ЮКИНИ
ОПТИМАЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ**

Мутахассислик: 5A230602- “Молиявий Менежмент”

**Магистр академик даражасини олиш учун ёзилган
ДИССЕРТАЦИЯ**

Илмий раҳбар:

Доцент Ж.Исаков

ТОШКЕНТ – 2016

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
I БОБ. СОЛИҚ ЮКИ ВА УНИНГ КОРХОНАЛАР МОЛИЯВИЙ ФАОЛИЯТИГА ТАЪСИРИНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ	7
1.1. Ўзбекистонда корхоналарни солиққа тортишнинг ҳуқуқий-меъёрий асослари.....	7
1.2. Солиқ юкининг назарий асослари ва унинг корхоналар фаолиятига таъсири.....	16
1.3. Солиқ юки ва макроиқтисодий барқарорликнинг ўзаро боғлиқлиги	24
I боб бўйича хулоса.....	32
II БОБ. КОРХОНАЛАРНИ СОЛИҚҚА ТОРТИШНИНГ АМАЛДАГИ ҲОЛАТИ ТАҲЛИЛИ	33
2.1. Ўзбекистон миллий иқтисодиётида солиқ юки ва унинг таҳлили.....	33
2.2. Иқтисодиётнинг турли тармоқларида фаолият юритаётган корхоналарида солиқ юкининг қиёсий таҳлили.....	41
2.3. Корхоналардаги солиқ юкини ҳисоблашнинг замонавий амалиёти таҳлили.....	49
II боб бўйича хулоса.....	58
III БОБ. КОРХОНАЛАРНИ СОЛИҚҚА ТОРТИШ ВА СОЛИҚ ЮКИНИ ОПТИМАЛЛАШТИРИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ	60
3.1. Корхоналари фаолиятига солиқлар таъсирини оптималлаштириш масалалари.....	60
3.2. Солиқ юкининг корхоналар молиявий-хўжалик фаолиятига таъсирини камайтириш масалалари.....	68
III боб бўйича хулоса.....	75
ХУЛОСА	77
Фойдаланилган адабиётлар руйхати	80
ИЛОВАЛАР	84

КИРИШ

Диссертация мавзусининг асосланиши ва унинг долзарблиги. Мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов 2015 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2016 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг йиғилишидаги “2016 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир” номли маърузасида 2016 йилда иқтисодий ислохотларни амалга оширишнинг энг муҳим устувор вазифалари ҳақида тўхталиб, “Солиқ сиёсати бўйича белгиланган чора-тадбирлар натижасида 2016 йилда солиқ юки 2015 йилдаги ЯИМга нисбатан 19,2 фоиздан 18 фоизга камайиши кутилмоқда. Даромад солиғи ставкаси эса 8 фоиздан 7,5 фоизга камайтирилган бўлсада, давлат бюджети ялпи ички маҳсулотга нисбатан 0,1 фоиз профитсит билан бажарилди”¹ деб таъкидлаб ўтди. Хусусан, микрофирмалар ва кичик корхоналар учун ягона солиқ тўлови ставкаси 2015 йилдаги 6 фоиздан 5 фоизга пасайтирилди.

Мамлакатимизда фаолият юритаётган корхоналар томонидан тўланаётган солиқлар давлат бюджети даромадларининг ҳал қилувчи қисмини ташкил этмоқда. Шундан келиб чиқиб, ҳукуратимиз томонидан корхоналар зиммасидаги солиқ юкини камайтиришга қаратилган сиёсат олиб борилмоқда. Президентимиз таъкидлаганларидек, “солиқ тизимини ўзгартиришда асос қилиб олинган бош тамойил - корхоналар зиммасидаги солиқ юкини кескин камайтиришдир”². Корхоналар зиммасидаги солиқ юкини кескин камайтириш давлат бюджети даромадларига салбий таъсир кўрсатиши мумкин ва аксинча, солиқ юкини ошириш ишлаб чиқаришга ва макроиқтисодий барқарорликка салбий таъсир кўрсатади. Шу нуқтаи

¹ Каримов И.А. 2016 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир. – Халқ сўзи, 2016 й. 16 январ №11(6446) 1-б.

² Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. - Т.: Ўзбекистон, 1998. 359-бет.

назардан солиқ юкининг корхоналар учун энг оптимал миқдорини қўллаш лозим. Бу эса корхоналарда оптимал солиқ юкини ҳисоблаш услубиётини такомиллаштириш ва унинг миқдорини оптималлаштиришнинг замонавий йўналишларини ишлаб чиқишни тақозо этмоқда.

Шундан келиб чиқиб, Ўзбекистонда иқтисодиётни эркинлаштиришнинг ҳозирги босқичида корхоналарнинг молиявий ҳолатига солиқларнинг таъсирини таҳлил қилиш ва шу асосида ушбу субъектлар солиқ юкини ўсиш (камайиш) тенденцияларини тадқиқ этиш долзарб муаммолардан ҳисобланади.

Ушбу диссертацияда корхоналарда солиқ юкини оптималлаштириш масалалари тадқиқ этилган бўлиб, солиқ юкининг назарий асослари, солиқ юки ва макроиқтисодий барқакорликнинг ўзаро алоқалари, корхоналарни солиққа тортишни ҳуқуқий-меъёрий асослари, миллий иқтисодиётдаги солиқ юкининг таҳлили, иқтисодиётнинг турли тармоқларида фаолият юритаётган корхоналарда солиқ юкининг қиёсий таҳлили, корхоналар фаолиятига солиқларнинг таъсирини оптималлаштириш масалалари ҳамда корхоналарнинг солиқ юкини пасайтириш ва оптималлаштиришнинг асосий йўналишлари каби масалалар илмий жиҳатдан тадқиқ этилган.

Юқоридагиларни умумлаштирган ҳолда корхоналар солиқ юкининг пасайтириш борасидаги муаммони мажмуавий тарзда ўрганиш, республикада маъқул солиқ муҳитини яратиш, корхоналарининг корхоналар фаолиятига солиқларнинг таъсирини оптималлаштириш масалалари ҳамда корхоналарнинг солиқ юкини пасайтириш ва оптималлаштириш бўйича амалий маслаҳатлар ва ечимлар ишлаб чиқиш ҳозирги куннинг долзарб масалаларидан биридир.

Тадқиқот объекти ва предмети. Тадқиқот ишида объект сифатида корхоналар олинган. Корхоналар ва давлат ўртасидаги молиявий муносабатлар тадқиқот ишининг предмети ҳисобланади.

Тадқиқот мақсади ва вазифалари. Тадқиқот мақсади мамлакатни модернизация қилиш шароитида корхоналарни солиққа тортишнинг ўзига

хос хусусиятлари таҳлил қилиш, ютуқ ва камчиликларини аниқлаш ҳамда уни такомиллаштириш юзасидан амалий таклифлар ва тавсиялар ишлаб чиқишдан иборат. Белгиланган асосий мақсаддан келиб чиқиб, асосий вазифалар сифатида қуйдагилар белгиланади:

– Ўзбекистон иқтисодиётида солиқларнинг тутган ўрни ва моҳиятини очиқ бериш;

– солиқ юкининг назарий асослари ва унинг корхоналар фаолиятига таъсирини ёритиб бериш;

– солиқ ва макроиқтисодий барқарорликнинг ўзаро муносабатлари асосларини ўрганиш;

– Ўзбекистонда корхоналарни солиққа тортишнинг ҳуқуқий-меъёрий асосларини ўрганиш;

– Ўзбекистон миллий иқтисодиётида солиқ юки ва уни таҳлил қилиш;

– иқтисодиётнинг турли тармоқларида фаолият юритаётган корхоналарида солиқ юкининг қиёсий таҳлилинини амалга ошириш;

– корхоналарда солиқ юкини ҳисоблашнинг замонавий амалиёти таҳлили амалга ошириш;

– корхоналар фаолиятига солиқлар таъсирини оптималлаштириш масалаларини ўрганиш;

– корхоналарнинг солиқ юкига таъсир этувчи омиллар ва уларни таҳлил қилиш услубиётини ишлаб чиқиш;

– корхоналарда солиқ юкини ҳисоблашни такомиллаштириш йўллари ишлаб чиқиш.

Тадқиқотнинг асосий масалалари ва фаразлари. Ўзбекистон иқтисодиётида солиқларнинг тутган ўрни ва моҳияти, солиқ юкининг назарий асослари ва унинг корхоналар фаолиятига таъсири, солиқ ва макроиқтисодий барқарорликнинг ўзаро муносабатлари, асослари Ўзбекистонда корхоналарни солиққа тортишнинг ҳуқуқий-меъёрий асослари, корхоналарда солиқ юкини ҳисоблаш, корхоналар фаолиятига солиқлар

таъсири, корхоналарнинг солиқ юкига таъсир этувчи омиллар ушбу диссертациянинг асосий масалалари ва фаразлари ҳисобланади.

Мавзу бўйича адабиётларнинг қисқача таҳлили. Тадқиқот ишида тадқиқот мавзусига таалукли бўлган Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Президент фармонлари ва қарорлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг асарлари, асосий ва қўшимча адабиётлар, даврий нашрлар ва ҳисоботлар ҳамда Интернет сайтлари маълумотларидан фойдаланилди.

Тадқиқот ишида қўлланилган услублар. Диссертацияда иқтисодий, мантиқий, илмий абстракциялаш, таҳлил ва синтез, статистик ўлчам ва математик метод, қиёслаш ва гурухлаш услубларидан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги. Диссертация ишини бажаришда магистрант томонидан:

– иқтисодиётнинг турли тармоқларида фаолият юритаётган корхоналарида солиқ юкининг қиёсий таҳлили амалга оширилди;

– корхоналардаги солиқ юкини ҳисоблашнинг замонавий амалиёти таҳлили амалга оширилди;

– корхоналарнинг солиқ юкига таъсир этувчи омиллар ва уларни таҳлил қилиш услубиёти ишлаб чиқилди;

– корхоналарда солиқ юкини ҳисоблашни такомиллаштириш йўллари ишлаб чиқилди ва таклифлар берилди.

Диссертация таркибининг қисқача тавсифи. Магистрлик диссертацияси таркибий жиҳатдан кириш, учта боб, хулоса ва таклифлар, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ҳамда иловалардан иборат. Диссертация ишининг асосий қисмини 79 бетдан иборат бўлиб, унда диссертация иши бўйича 8 та жадвал ва 13 та расмлар келтирилган.

I БОБ. СОЛИҚ ЮКИ ВА УНИНГ КОРХОНАЛАР МОЛИЯВИЙ ФАОЛИЯТИГА ТАЪСИРИНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

1.1. Ўзбекистонда корхоналарни солиққа тортишнинг ҳуқуқий-меъёрий асослари

Иқтисодиётнинг давлат томонидан солиқлар орқали тартибга солиниши давлат бюджетини шакллантириш, солиқ орқали давлатдаги у ёки бу жараёнларни ривожланишига таъсир қилувчи усули ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасида амал қилаётган солиқ тизими кўп жихатдан миллий иқтисодиётнинг ўзига хос хусусиятларини акс эттириши билан бирга, жаҳоннинг солиқ тамойилларига мос келади.

Ҳозирги кунда солиқ қонунчилиги ва унинг меъёрий ҳужжатларини такомиллаштириш солиқ муносабатларини самарали ташкил этишда муҳим саналади. Бу эса ўз навбатида давлат томонидан солиқ қонунчилигини самарали ва изчил амалга оширишни талаб этади.

Бугунги кунда солиқ қонунчилигининг нобарқарорлиги, ундаги ҳаддан зиёд йўриқномалар, фармойишлар ва бошқа меъёрий ҳужжатлар бу тизимнинг самарали ишлашига салбий таъсир кўрсатмоқда. Шунингдек солиқ қонунчилигини такомиллаштириш ва шу соҳага доир ягона ҳужжатни таёрлаш ва амалиётга киритиш бугунги куннинг талабидир. Буборада давлатимиз томонидан муҳим ва самарали иш қилиб келинмоқда.

Ўзбекистон Республикаси солиқ сиёсатининг ҳуқуқий асослари давлат мустақиллигининг биринчи кунларидан бошлаб яратила бошланган. Ўзбекистон Республикасининг 1991 йил 31 августдаги «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисида»ги қонунида Ўзбекистон Республикаси бундан буён ўзининг мустақил солиқ сиёсатини олиб боради, - деб кўрсатилган³. қолаверса, давлат солиқ сиёсатининг асослари Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ҳам баён этилган.

³ Яхёев. Қ. Солиққа тортиш назарияси ва амалиёти. -Т.: 2003 й. 27 бет.

1991 йилда бир қатор солиқ соҳасида қонунлар қабул қилинган эди. Булар ичида энг асосийлардан ҳисобланган 1991 йил 15 февралдаги Ўзбекистон Республикасининг «Корхоналар, бирлашмалар ва ташкилотлардан олинadиган солиқлар тўғрисида»ги қонуни ҳисобланиб, унга кўра мулкчилик шаклидан қатъи назар барча корхоналар умумий тарзда солиққа тортиладиган бўлди. Шундан кейинги даврларда давлат мулкчини хусусийлаштириш, давлат тасарруфидан чиқариш жараёнининг авж олиши, мулкчилик соҳасидаги давлат монополиясига барҳам берилиши билан турли шаклдаги мулкчиликка асосланган корхоналар кескин кўпайгани натижасида солиқ муносабатлари соҳасида ҳам ўзгаришлар амалга оширилди. Солиққа тортиш соҳасида мулкчилик шаклидан қатъий назар барча корхона ва ташкилотлар бир хил шароитга эга бўлдилар, уларнинг солиққа оид ҳуқуқлари ва мажбуриятлари тенг бўлди. Бундан ташқари 1993 йил 7 майда эса, «Маҳаллий солиқлар ва йиғимлар тўғрисида» ги қонун қабул қилинди.

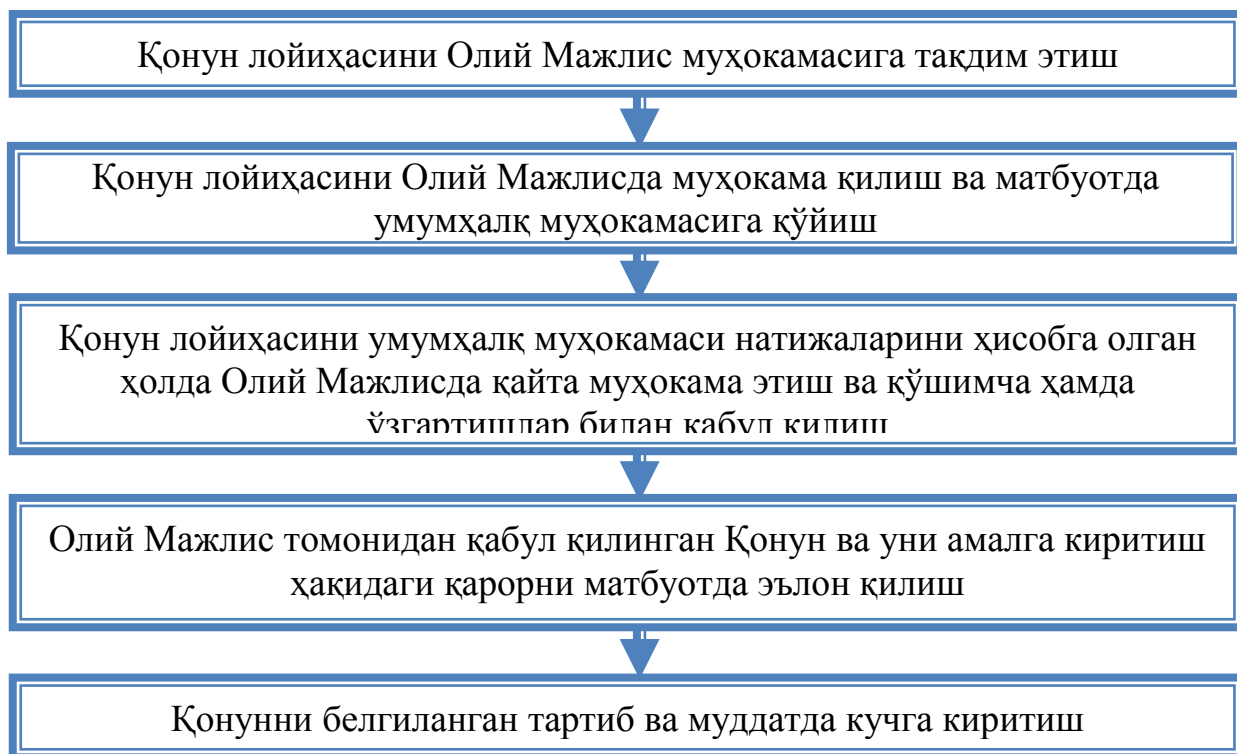
Солиқларнинг ҳуқуқий асосини белгилаб берувчи ҳужжат бу 1997 йил 24 апрелда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Солиқ Кодекси ҳисобланади. Бу Кодекс мамлакат миқёсида корхоналар ва жисмоний шахсларни солиққа тортиш бўйича меъёрий ҳужжат ҳисобланади.

1997 йилнинг август ойида Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси давлат солиқ хизмати тўғрисида»ги қонуни қабул қилинди. Бу қонунда солиқларни ҳисоблаш ва бюджетга ундиришни ташкил қилишдаги солиқ идораларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари белгилаб берди.

Давлат солиқ идоралари ва солиқ тўловчилари ўртасидаги муносабатлар, давлат бюджетининг мажбурий тўловларини солиқ соҳасидаги ҳуқуқий меъёрлар билан тартибга солинади. Ўзбекистон Республикаси бўйича солиққа тортишга оид қонунларни қабул қилиш қуйидаги тартибда амалга оширилади (1.1-расмга қаранг).

Унга кўра солиқ тўғрисидаги қонунларнинг дастлаб, лойиҳаси ишлаб чиқилади. Бу вазифани бизнинг республикамизда Олий Мажлис қонунчилик палатасининг «Бюджет ва иқтисодий ислохотлар» кўмитаси, Молия

вазирлиги ва Давлат солиқ кўмитаси амалга ошириши мумкин. қонун лойиҳаси тайёрлангандан сўнг Олий Мажлис қонунчилик Палатаси депутатлари муҳокамасига тақдим этилади. Шундан сўнг қонун лойиҳаси

1.1-расм. Солиқ тўғрисидаги қонунларнинг қабул қилиниши тартиби⁴

муҳокамадан ўтгандан кейин қонун белгиланган тартибда ва муддатда кучга киритилади.

Ҳар бир янги солиқ , тўлов, бож ва йиғимлар махсус тартибда юқори ташкилот томонидан тасдиқланади ва жорий қилинади.

Шу ўринда биз солиқ қонунчилигини ишлаб чиқишда Германия тажрибасини эътиборга лойиқ деб ўйлаймиз. Чунки Германияда ҳар солиқ соҳасидаги қонунларни жорий этишдан аввал, қонун лойиҳасини ишлаб чиқишда солиқ соҳасидаги бир нечта олим ва мутахассисларга 5-6 ой муддат берилади.

Изланувчи олимларга ишнинг натижасидан қатъи назар, муаллифлик ҳақи олдиндан тўлаб қўйилади. Тайёрланган солиқ қонунлари лойиҳалари

⁴ Бюджет кодекси бўйича муаллиф томонидан шакллантирилган.

кўриб чиқилиб, ягона лойиҳани танлаш учун беш кишидан иборат экспертлар гуруҳи ишлаб, энг маъқул лойиҳани танлаб, парламентга ўтказилади ва у томонидан тасдиқланади. Хулоса қиладиган бўлсак, лойиҳанинг илмий асосланганлиги ва тўғрилигига жавобгар шахс бор, керак бўлса, лойиҳа муаллифи ҳамма жойда шу солиқ бўйича маслаҳатлар беради ҳамда тушунтиришлар олиб боради. Мамлакатимизда ҳам Германия солиқ қонунчилигининг ушбу тажрибаси жорий этилса, бугунги кунда солиқ тўловчилар ўртасида катта муаммога айланиб бораётган солиқ тизимининг нобарқарорлиги анча такомиллашар эди. Молия йилининг бошида Давлат бюджетнинг параметрлари қабул қилинганда Олий Мажлис томонидан тасдиқланган солиққа тортиш ставкалари ва ҳаттоки солиқ услублари ҳам йилнинг ўртасига келиб ўзгариб қолаётганлиги солиқ тўловчиларга жиддий муаммолар келтириб чиқармоқда. Бу ўзгаришлар уларнинг молия-хўжалик фаолиятларига салбий таъсир кўрсатмоқда.

Бизнингча солиқ тўғрисидаги меърий ҳужжатларни аниқ ва пухта ишлаб чиқиш лозим. Бу самарали солиқ сиёсатини ташкил этишда муҳим кўриниш эгаллайди. Ўз навбатида солиқ тўловчиларнинг ҳам солиқ сиёсати тўғрисида ижобий хулоса чиқаришга ундайди.

Бугунги кунда корхоналарни солиққа тортишнинг ҳуқуқий асослари ҳуқуматимиз томонидан мунтазам равишда такомиллаштирилиб борилмоқда.

Солиқ тўловчилар корхоналар ва жисмоний шахслар Солиқ Кодексида белгилаб берилган Ушбу мажбуриятларини тўла даражада бажаришлари лозим. Акс ҳолда уларга нисбатан қаттиқ молиявий жазолар қўлланилади.

Бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси ҳудудида солиқ соҳасидаги муносабатларни қонун асосида қуйидаги тизим амалга оширади (1.2-расмга қаранг).

Қуйидаги 1.2-расмда солиқ қонунчилигининг айрим манбалари ифодалаб берилган бўлиб, унга кўра Ўзбекистон Республикасининг Солиқ қонунчилигининг асосини республикамиз Конституцияси ташкил этади. Солиқ Кодекси, Давлат Солиқ хизмати тўғрисидаги қонунлар, Ўзбекистон

Республикаси Президенти фармонлари, Вазирлар Маҳкамаси қарорлари, Молия вазирлиги ва Давлат Солиқ қўмитаси ҳужжатлари, Давлат солиқ қўмитаси томонидан тайёрланадиган йўриқномалар, фармойишлар ва давлат ҳокимияти маҳаллий органларининг айрим тўловларга оид қарор ва фармойишлари шунинг негизида амал қилади.

1.2-расм. Солиқ соҳасидаги ҳуқуқий-меъёрий тизим манбалари⁵

Бу ҳужжатлар мамлакатимизда солиқ қонунчилигининг асосларини ташкил этади.

⁵ Муаллиф томонидан шакллантирилган.

Ушбу ҳужжатларда солиққа тортишнинг ҳуқуқий жиҳатлари, солиқ тўловчилар ва солиқни ундирувчи муассасаларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини, солиқни ҳисоблаш ва бюджетга ўтказиш тартиби, маҳаллий ва умумдавлат солиқлари ўртасидаги фарқлар келишиб олинган, солиқларни яширганлик ва тўламаганлиги учун қўлланиладиган жазо чоралари кўрсатилган, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жисмоний ва юридик шахслардан ундирилган асосий солиқлар тафсилаб берилган.

Ҳозирги кунгача мамлакатимизда бўлган солиқ қонунчилигини шаклланишини тўрт босқичга бўлиб таҳлил этишимиз мумкин.

Солиқ қонунчилигининг дастлабки босқичи, яъни биринчи босқич 1991-1994 йилларни ўз ичига олиб, бунда Республика солиқ органлари ишлаб чиқаришнинг пасайиши шароитида солиққа тортиладиган базани камайтириб бориб, асосий эътиборни давлат бюджетини маблағ билан тўлдириш, яъни солиқларнинг фискал функциясини тўла даражада ишлатишга ҳаракат қилишди. Бу босқичда солиқлар сонининг кўплиги ва солиқ ставкаларининг юқорилиги, шунингдек, корхона ва ташкилотлар даромадининг 45 фоизи бюджетга олинishi билан характерланади. Бундан ташқари, корхона ва ташкилотларни кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришини жиҳозланишини чеклаб қўйган, солиқ қонунчилигидаги имтиёзлар ҳам бу муносабатга ўз таъсирини кўрсатмаганлиги яққол намоён бўлади. Солиқ қонунчилиги шаклланишининг иккинчи босқичи 1995-1996 йилларни ўз ичига олади. Иккинчи босқичда объектив зарур бўлган вазифаларни ҳал этиш амалга оширилди ва буларни қуйидагича изоҳлашимиз мумкин⁶:

– солиқлар тўғрисидаги кўпчилик қонунлар ва қонун ости ҳужжатларга ўзгартишлар киритилиб, солиқларнинг кўпчилиги қисқартилди;

– ер ости бойликлари солиғи фондларни минерал хом ашё базасини кенгайтириш учун мажбурий тўлов билан бирлаштирилди;

⁶Доц А.Жўраев. Солиқ қонунчилиги асослари Т.:2005й 37бет

- транспорт солиғи билан мулк солиғи бирлаштирилди;
 - қимматли қоғозлар билан операция учун солиқ бекор қилинди;
 - кичик корхоналар учун ялпи даромаддан 25 фоизли ягона солиқ ўрнатилди;
 - ресурс ва хом ашё учун 6 фоизли тўлов бекор қилинди;
 - 20 фоизли амортизация ажратмасидан бюджетга тўлов бекор қилинди;
 - ўрмончилик даромадидан солиқ бекор қилинди;
 - фуқаролардан олинадиган даромад солиғи шкаласи ўзгартирилди ва прогрессив шкала ўрнатилди;
 - даромад солиғидан солиқ юки сиғимини ресурслар ва мулк солиғига ўтказилди;
 - сув учун тўловни олдинги солиқ қонунчилигимизга асосан фақатгина саноат корхонлари ва электростанциялар тўлаган бўлса, эндиликда барча халқ хўжалиги тармоқлари тўлаши лозим қилиб қўйилди;
 - солиққа тортиладиган база аниқланди ва солиқ ставкалари такомиллаштирилди, яъни «Солиққа тортиладиган базани аниқлашда, маҳсулот таннархига киритиладиган харажатлар тўғрисида»ги Низом кучга кирди;
 - халқ хўжалигининг баъзи тармоқларида даромад солиғи ўрнига фойдадан солиқ олишга ўтилди;
 - қўшилган қийматдан олинадиган солиқнинг роли ва тартиби ўзгартирилди. Бунда 18 фоизли ставкадан 20 фоизли солиқ ставкасига ўтилди.
- Халқ хўжалигининг баъзи тармоқларини ривожлантириш учун солиқларнинг рағбатлантирувчи функциясидан фойдаланилди, яъни, қишлоқ хўжалиги учун халқ истеъмол моллари ишлаб чиқариш учун, қўшма корхоналар, чет эл инвесторлари учун солиқ қонунчилигида ва сиёсатимизда қулай шароитлар яратилди. Мамлакатимиз солиқ сиёсати ва қонунчилигида ўтказилган чуқур ислохотларнинг барчаси давлатимиз иқтисодиётини таназулдан олиб чиқди ва халқ хўжалигини ривожлантиришга хизмат қилди.

Мамлакатимиз солиқ қонунчилигининг учинчи босқичи 1996-1997 йилларда шаклланган. Бу босқичда солиқ кодексининг лойихаси ишлаб чиқилиб, Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодекси қабул қилинган.

Солиқ қонунчилигининг тўртинчи босқичи 1998 йилнинг 1 январидан бошланиб, ҳозирда ҳам Солиқ кодексига асосан йўриқномалар ишлаб чиқилиши сақланиб қолинмоқда.

Солиқ тўғрисидаги қонунларни бузганлик учун солиқ тўловчилар (корхоналар, уларнинг мансабдор шахслари, фуқаролар), ҳам давлат солиқ органлари (уларнинг мансабдор шахслари) ҳам юридик жавобгар бўлишлари мумкин.

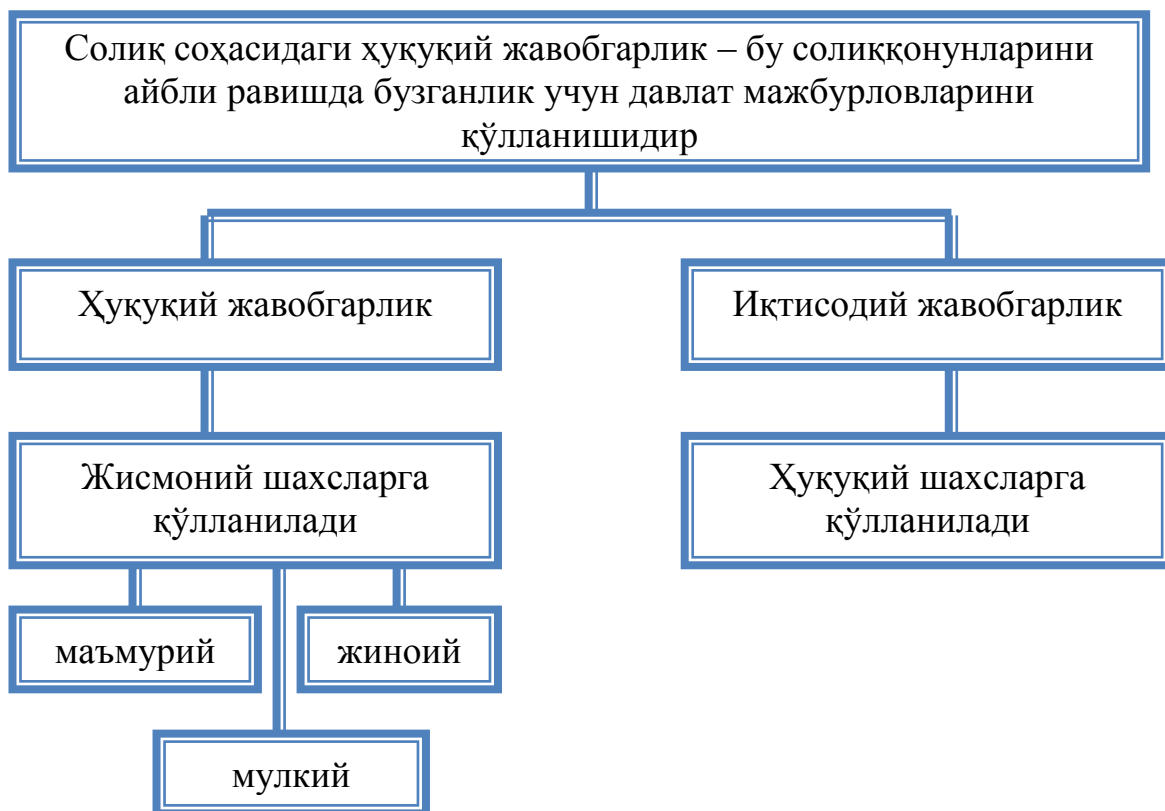
Ўзбекистон Республикасининг Давлат Солиқ органлари тўғрисидаги Низомда, Ўзбекистон Республикасининг Давлат Солиқ қўмитаси тўғрисидаги Низомда, республиканинг айрим солиқ турлари тўғрисидаги қонунларда назарда тутилган.

Солиқ тўғрисидаги қонунлар бузилиши моддий ва фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарлик масаласини ҳал қилиш чоғида тегишлича Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда жазо чоралари қўлланилади.

Ўзбекистон Республикасининг маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг 13-бобида (164-179-моддалар) солиқ ва тадбиркорликка оид қонунларни бузганлик учун маъмурий жавобгарлик кўзда тутилган.

Ўзбекистон Республикаси жиноят кодексининг 184-моддасида ва бошқа баъзи моддаларида солиқ ҳамда тадбиркорлик соҳаларида содир этилган жиноятлар учун жавобгарлик чоралари кўзда тутилган (1.3-расмга қаранг).

Солиқ тўламаганлик учун жазо чоралари мавжуд бўлиб, солиқ тўлашдан бош тортган шахсларга қўлланилади. Демак, солиқ тўлаш қонунларини бузганлик учун кўриладиган жазолар молиявий, маъмурий ёки жиноий жавобгарлик турларига бўлинади.

1.3-расм. Солиқ қонунчилигини бузганлик учун қўлланиладиган жавобгарлик турлари⁷

Бугунги кунда солиқ интизоми, солиқ тўланганлиги тўғрилигини текшириш яқунлари бўйича тегишли ҳужжатлар нашрида молиявий чораларни қўллаш ҳам назарда тутилган. Солиқ идораларига тўлов муддатини кечиктириб тўлаган шахслар эса солиқ миқдоридан ташқари, кечиктирилган ҳар бир кун учун белгиланган тартибда жарима тўлайдилар.

Ушбу масалалар Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 8 ноябрлаги 387-сонли «Корхона ва ташкилотларнинг солиқлар, носолиқ тўловлар бўйича бюджетолдидаги қарзлари юзасидан уларнинг мол-мулкларидан ҳақ ундириш тартиби тўғрисида»ги Низомда назарда тутилган. Солиқ муносабатларида қонун ва қоидаларни ҳурмат қилиш ва унга амал қилиш ҳар бир субъектнинг ҳам маъмурий, ҳам молиявий жарималардан ҳоли қилади ва улар фаолиятини янада ривожлантиришга ижобий таъсир кўрсатади.

⁷ Солиқ кодекси бўйича муаллиф томонидан шакллантирилган.

1.2. Солиқ юкининг назарий асослари ва унинг корхоналар фаолиятига таъсири

Солиқ соҳасидаги муаммолар ичида солиқ юки муаммоси асосий ўринни эгаллайди. У маълум давлатнинг солиқ сиёсати тизимининг пировард баҳосини акс эттиради, мамлакат солиқ ислохотининг натижавий кўрсаткичи бўлиб ҳисобланади.

Давлатнинг молиявий ресурсларга бўлган эҳтиёжларини қондирувчи оқилона солиқ тизими солиқ тўловчиларнинг ишлаб чиқариш ва тадбиркорлик фаолиятига салбий таъсир кўрсатмайди. Хўжалик юритишнинг самарали йўлларини топишга ижобий таъсир кўрсатади. Шу сабабли солиқ тўловчининг солиқ юки кўрсаткичи мамлакат солиқ тизимининг сифатини баҳолаш учун етарли бўлади.

Солиқ юки мамлакат солиқ тизими кўрсаткичларининг мажмуасини ифодалайди. Алоҳида хўжалик юритувчи субъектлар ёки бошқа солиқ тўловчиларнинг даромадидан муайян фоизи давлатга солиқ ёки тўлов шаклида тўланади.

Иқтисодий адабиётда —солиқ юки тушунчасига солиқ тушумларининг ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) таркибидаги улуши деб таъриф берилади. Масалан, проф. Т.Маликовнинг таърифига кўра, мамлакат ялпи ички маҳсулоти таркибидаги солиқлар миқдорининг нисбати солиқ юки дейилади⁸. Проф. Қ.Яҳёевнинг фикрича, —мамлакат миқёсида ҳамма тўланган солиқ ва йиғимларнинг ЯИМдаги салмоғи солиқ юкини ифодалайди⁹»

Ушбу таърифлар миллий иқтисодиётдаги ялпи солиқ юкини англатади. Иқтисодий адабиётда солиқ юкини нафақат мамлакат миқёсида, балки тармоқлар, худудлар ёки алоҳида олинган солиқ тўловчилар учун ҳам аниқлаш мумкинлиги таъкидланади¹⁰. Солиқ юкини макродаражада аниқлаш

⁸Маликов Т. Солиқ юки. Нима у? – Т.: Молиячи газета. 2015 й №6. 4-б.

⁹Яҳёев Қ. Солиққа тортиш назарияси ва амалиёти. Дарслик. – Т.: Ф.Фулум. 2000. – 16-б.

¹⁰Маликов Т.С. Солиқ юкининг оғирлигини кескин камайтириш керакми? Солиқ академияси. Т.: 2006. 4-б.

борасида олим ва мутахассислар томонидан бир хил ёндашув мавжуд. Уни микродаражада, шу жумладан тадбиркорлик субъектлари миқёсида аниқлашда яқдиллик йўқ. Бунинг сабаби, солиқлар нисбатланадиган манбанинг муаллифлар томонидан турлича талқин этилишидадир. Яъни, бир қатор иқтисодчилар солиқ юкини фойда ёки даромадга нисбатан¹¹, бошқалари эса маҳсулот сотиш ҳажмига нисбатан олишса¹², айримлари қўшилган қийматга нисбатан аниқлаш лозимлигини таъкидлашади¹³.

Ялпи солиқ юкини аниқлашда солиқлар нисбатланадиган манба ЯИМ бўлса, алоҳида тадбиркорлик субъектида ушбу манба қўшилган қиймат бўлиши лозим. Чунки, мамлакат ЯИМси моҳиятан иқтисодиётнинг барча тармоқларида яратилган, оралик истеъмол чегирилган пировард маҳсулот, аниқроғи қўшилган қийматлар йиғиндисидан иборат. Қўшилган қийматтадбиркорлик субъектининг барча солиқ ва мажбурий тўловларининг асосий манбаи ҳисобланади.

Солиқ юкини микродаражада баҳолаш борасидаги мунозарали ҳолат кўпчилик олимлар томонидан солиқларнинг ҳақиқатда тўланган суммасини ҳисобга олинишидир. Солиқларнинг ҳисобот даврида ҳақиқатда тўланган суммаси орқали тадбиркорлик субъектлари зиммасига тушган солиқ юкини тўлақонли баҳолаб бўлмайди. Сабаби, амалиётда тўлашга ҳисобланган солиқлар суммасининг ҳаммасини ҳам тўлиқ бюджетга ундириб олишнинг имконияти йўқлиги туфайли уларнинг бир қисми ҳисобот даврида тўланмасдан солиқ қарзи сифатида кейинги даврларга ўтиши ёки умуман тўланмасдан қолиши кузатилади. Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, айтиш жоизки тадбиркорлик субъекти зиммасидаги солиқ юки тушунчасига, муайян бир тадбиркорлик субъектида яратилган янги қўшилган қийматга ушбу қийматни яратиш жараёнида қонунчилик бўйича давлатга ажратиш учун ҳисобланган барча солиқлар, тўловлар ва

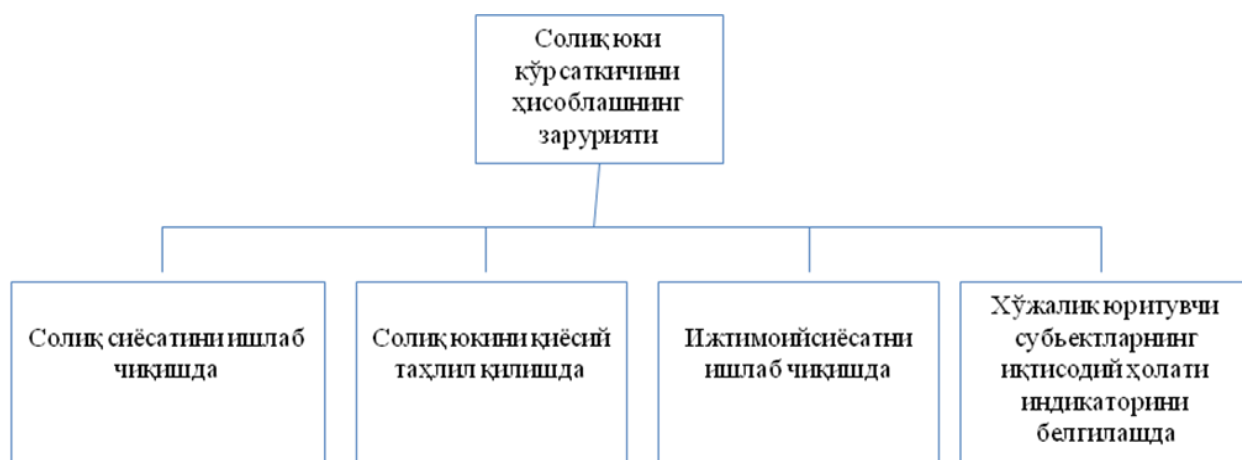
¹¹ Тошмурадов Т. Солиқлар изоҳли луғат. – Т.: Мехнат, 2003. – 116-б.

¹² Исроилов Б.И. Солиқ юки ва уни ифодаловчи кўрсаткичлар тизими // Ўзбекистон Республикаси солиқ тизимини ислоҳ қилишнинг тамойиллари ва асосий йўналишлари: Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Т.: 2006. – 51-б.

¹³ Кирова Е.А. Методология определения налоговой нагрузки на хозяйствующие субъекты // Финансы. – М.: 1998. - №9. – С. 30-32.

мажбурий ажратмалар жамламасининг нисбати, сифатида таъриф берилган. Ушбу таърифнинг бошқа муаллифларникидан фарқли хусусияти шундаки, унда солиқ юкини баҳолашнинг икки жиҳати, яъни, биринчидан, солиқ юкини аниқлашда солиқларнинг ҳисобот даврида тўланган суммаси эмас, балки тўлашга ҳисобланган суммаси ҳисобга олиниши, иккинчидан, тадбиркорлик субъекти солиқ юкини нисбатлашнинг ягона манбаи қўшилган қиймат эканлигини эътироф этиш зарур. Иқтисодий адабиётда тадбиркорлик субъекти солиқ юкини баҳолашнинг турли услублари қўлланилади. Уларнинг фарқи солиқ юкини аниқлашда ҳисобга олинган солиқлар миқдори, таркиби, солиқлар суммаси нисбатланган манбани белгилашдан иборат.

Иқтисодиётда назарий ва амалий жиҳатдан солиқ юки кўрсаткичига қизиқиш бежиз эмас. Ҳар бир мамлакат учун солиқ юки кўрсаткичини ҳисоблашнинг заруриятини схематик равишда қуйидаги 1.4-рasm ёрдамида ифодалашимиз мумкин.

1.4-рasm. Иқтисодиётда солиқ юки кўрсаткичини ҳисоблашнинг зарурияти¹⁴

Юқоридаги расмда, солиқ юки кўрсаткичининг роли ва аҳамиятини қуйидагича асослашимиз мумкин.

Биринчидан, солиқ юкини ҳисоблаш ва аниқлаш ҳар бир давлатнинг солиқ сиёсатини ишлаб чиқиши учун керак. Эски солиқларни бекор қилиб, янги солиқларни жорий этиш, солиқ ставкалари ва солиқ имтиёзларини

¹⁴ Муаллиф томонидан шакллантирилган.

белгилаш орқали давлат иқтисодиётга босим ўтказишга йўл қўймайди. Макроиқтисодий нуқтаи-назардан давлат солиқ юки орқали бюджетнинг даромад қисмини, солиққа тортиш базасини ва иқтисодиётга солиқларнинг таъсирини белгилашда фойдаланилади.

Иккинчидан, солиқ юки кўрсаткичи давлатнинг бошқа турли давлатлар солиқ юки ва солиқлари кўрсаткичлари билан қиёсий таҳлил қилиш учун керак. Мамлакат ҳудудида ишлаб чиқаришни жойлаштириш, инвестицияни тақсимлаш ҳамда капитал ҳаракатини йўлга қўйиш учун зарур. Шунингдек, мамлакат ичкарисида ва ҳудудлар бўйича ҳам қиёсий таҳлилни олиб бориш учун бу маълумотлардан фойдаланилади.

Солиққа тортишни босқичма-босқич ўзгартириб бориш муҳим омилга турли даврлардаги солиқ юкини аниқлаб олишга имкон яратади.

Солиқ юки солиқларнинг жамият ҳаётида тутган ролини умумий кўрсаткичини билдиради. Кўпгина давлатларда макроиқтисодий даражада солиқ юкини ҳисоблаш ЯИМга кўра солиқлар ва йиғимлар умумий суммасига нисбатан амалга оширилади¹⁵. Унинг кўриниши қуйидагича:

$$CЮ = \frac{C + T}{ЯИМ} \times 100\% \quad (1.1)$$

Бу ерда:

СЮ – солиқ юки;

С – солиқлар;

Т – тўловлар;

ЯИМ – мамлакатдаги ялпи ички маҳсулот.

Статистик таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки, солиқ юки ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига эга давлатларда юқори даражада. Бошқача қилиб айтганда, у ёки бу даражадаги солиқ юки давлатга қайтариш воситаси сифатида намоён бўлади. Чунки иқтисодиётни давлат томонидан динамик ривожлантириб боришда солиқ юкининг муҳим омили сифатида давлат сиёсатининг ижтимоий йўналтирилганлик даражаси юзага чиқади.

¹⁵Налоги и налогообложение. Под ред. Б.Х.Алиева. –М.: Финансы и статистики. 2004. С.85

Учинчидан, солиқ юки кўрсаткичлари давлатнинг ижтимоий сиёсатига таъсир кўрсатади. Давлат бу кўрсаткичнинг натижаларига асосланиб ўзининг ижтимоий сиёсатини ишлаб чиқади. Мудофаа, кўриқлаш хизматлари, маориф, тиббиёт, фан ва таълим харажатлари режалаштиради. Яъни, давлат аҳолига турли хил хизматлар кўрсатади. Шунинг ҳисобига солиқ тўловчи, аҳоли ва юридик шахслардан солиқ ундиради. Бу ердаги муаммоли масаланинг моҳияти шундаки, солиқ миқдорини оптимал даражасини белгилаш, чунки, солиқ тўловчи давлатга тўлаган солиқлари миқдоридан ижтимоий хизматлар олишни хоҳлайди.

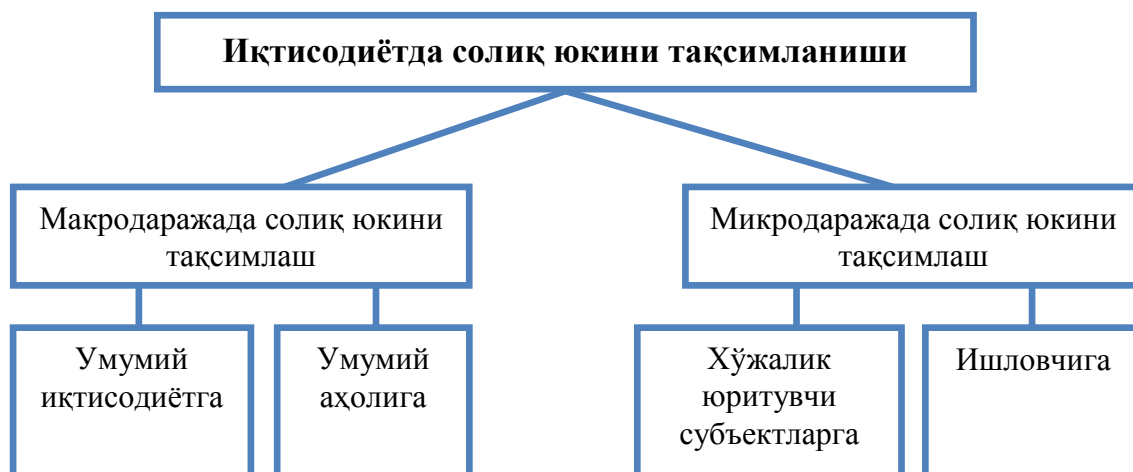
Шу асносида, давлат солиқ юкини белгилайди ва солиқ тўловчиларга турли хизматлар орқали бу маблағларни қайтаради. Буни ушбу чизмада кўришимиз мумкин.

Солиққа тортиш асосларига диққат қилиш, уни пухта аниқ ишлаб чиқиш, тўлов муддатларини ва ҳажмини тўғри белгилаш адолатли солиқ юкини таъсис қилишга олиб келади.

Тўртинчидан, солиқ юки кўрсаткичларидан корхоналарнинг иқтисодий фаолиятини белгилашда фойдаланилади. Айнан шу кўрсаткич ишлаб чиқаришга капитал қўйиш йўналишларини белгилаб беради. Ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва пасайтириш, иқтисодиётни тартибга солиш, тармоқлар бўйича ишлаб чиқариш масалаларини ҳал этиш, янги иш ўринларини яратиш, корхоналарни истеъмол ва жамғариш жараёнларини меъёрлаштириш, инвестицияларини йўналтириш каби масалаларни ҳал этишда солиқ юки кўрсаткичи катта аҳамият касб этади.

Иқтисодиётда назарий жиҳатдан солиқ юкини белгилаш икки йўналишда олиб борилади. Яъни, макро ва микродаражада белгиланади.

Макродаражада солиқ юки иккига бўлишимиз мумкин, яъни, умумий, бутун иқтисодиёт ва аҳоли зиммасига тушадиган солиқ юки (1.5-расм). Бу кўрсаткич умумий бўлиб, юқорида келтириб ўтганимиздек ЯИМга нисбатан солиқлар ва тўловларнинг улуши сифатида белгиланади.

1.5-расм. Солиқ юки даражасини белгилашнинг асосий йўналишлари¹⁶

Макродаража бутун мамлакатнинг солиққа тортиш тизимини билдиради, бошқача айтганда давлатнинг иқтисодиётга аралашувини, унинг солиқ босимини англатади. Бу ўринда солиқ юки корхоналар, соҳалар ва тармоқларга тақсимланади. Юридик ва жисмоний шахсларнинг ҳар бири учун макродаражадаги солиқ юки аҳамиятсиз ҳисобланади. Чунки улар бюджетга ва бюджетдан ташқари фондларга солиқлар ва тўловларни ўз даромадларидан тўлашади.

Умумий аҳоли зиммасидаги солиқ юки бу аҳолининг тўлайдиган барча солиқлари йиғимларининг ЯИМга нисбати сифатида ҳисобланади. Аҳолига солинадиган солиқ юкини дунё тажрибаси яна микро ва макро даражага бўлиб кўрсатади. Биз ўз тадқиқотимизда мамлакатимизда аҳоли зиммасига тўғри келадиган солиқ юки хусусида ҳам тўхталишни лозим топдик. Чунки, мамлакатдаги солиқ юкини икки субъект, яъни юридик шахс ва жисмоний шахс тўлайди. Ривожланган давлатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, солиқ юкининг асосий қисми жисмоний шахсларгабориб тушади.

Юқорида келтирилган фикрларни давлати бюджет даромадлари мисолида кўриб чиқишимиз ҳам мумкин. Бюджет даромадлари кўрсаткичларидан эгри солиқларни, жисмоний шахслар тўлайдиган солиқларни, юридик шахслар томонидан маҳсулот (иш, хизмат) лар

¹⁶ Муаллиф томонидан шакллантирилган.

таркибига киритиладиган мол-мулк ва ер солиқларини олиб йиғиндисини олганимизда жисмоний шахслар зиммасидаги умумий солиқ юки келиб чиқади ёки улар бюджет даромадларини қанча қисмини шакллантиришини кўришимиз мумкин.

Корхоналарда қўлланиладиган солиқ юки уларнинг оладиган даромадларига қараб белгиланади. Унга кўра, солиқ юки маҳсулот сотиш ҳажмидан келиб чиқиб ҳисобланади. Бу кўрсаткичга асосан фойда солиғи белгиланади. Сотидан олинган фойда ҳардоим ҳам солиққа тортиш манбаси бўлиб ҳисобланмайди. Шундай экан хўжалик юритувчи субъектнинг айрим солиқларининг бу кўрсаткичга таъсири бўлмайди.

Ҳар бир солиқ тури ўз манбасидан қатъий назар баҳолаш мезонига эга. Энг асосийси бу – корхона фойдасидир. Яъни, хўжалик юритувчи субъект томонидан тўланадиган солиқлар ва тўловларнинг фойда кўрсаткичига таъсири ёки уларнинг улуши сифатида аниқланади. Бундан ташқари хўжалик юритувчи субъектнинг тўловлари унинг соф фойдасига нисбатан ҳам аниқланади.

$$C_d = \frac{C}{K_k} \quad (1.2)$$

Бунда:

C_d – хўжалик юритувчи субъектнинг солиқ юки даражаси:

C – тўланган солиқлар ва тўловлар суммаси;

K_k – қўшилган қиймат.

Қўшилган қиймат таркибига амортизация ажратмалари, меҳнат ҳақи тўловлари, ижтимоий ажратмалар, эгри ва бошқа солиқлар ҳамда фойда ҳам қўшилади. Шу сабабли бу усулга кўра солиқ юкини ҳисоблаш мураккаброк кечади.

Кўпгина иқтисодий адабиётларда фойда ёки соф фойда кўрсаткичи корхоналарнинг солиқ юкини аниқ ифодалаб бера олмайди деган фикр олға сурилади. Биз юқоридаги формулада хўжалик юритувчи субъектнинг солиқ юкини аниқ ифодалаб беради деган фикрдан йироқмиз. Юқоридаги формула

хўжалик юритувчи субъектнинг фойда ва соф фойда кўрсаткичларига солиқларнинг таъсирини қандайлигини аниқлаб беради. Бу фақат хўжалик юритувчи субъектга нисбатан солиқ юки ва унга солиқларнинг таъсирини ифодалаб берувчи формулаларнинг бир йўналиши холос.

Корхоналарга солиқ юки белгилашни яна бир усули қўшилган қийматга нисбатан белгилашдир. Қўшилган қиймат хўжалик юритувчи субъектнинг маълум бир даврда янгидан яратган қиймати ҳисобланади. Яъни, хўжалик юритувчи субъект маълум нархдаги товарни ёки хом ашёни сотиб олиб, уни қайта ишлаш давомида унга қўшимча қиймат қўшади. Бу еса шу даврда янгидан яратилган қиймат ҳисобланади. Бу кўрсаткич барча солиқларнинг манбаи бўлиб ҳисобланади. Агар хўжалик юритувчи субъект қўшилган қиймат яратмаса, у ҳеч қандай солиқ тўловчи бўлиб ҳисобланмайди (мол-мулк ва ер солиқларидан ташқари), солиқ тўлайдиган манба ярата олмайди. Қўшилган қийматга асосан ҳисобланган солиқ юки кўрсаткичи хўжалик юритувчи субъектнинг солиқ юкини кенгроқ ифодалаб беради.

Зеро, солиқ юки аниқ солиқ тўловчининг фаолиятига зарар келтирмаслиги лозим. Шунинг учун давлат солиқ юкини белгилашда ўртача кўрсаткичлардан фойдаланиши лозим. Ҳар бир мамлакат ўзининг турли миллий хусусиятлари ва ишлаб чиқаришидан келиб чиқиб, солиқ юкини белгилайди. ҳар бир мамлакатда турли хусусиятларга эга ўн минглаб фаолият юритаётган корхоналар бор. Уларнинг ҳар бири солиқ тўлашда турлича имкониятларга эга. Шу сабабли давлатлар миқёсида солиқ юкини қиёсий таҳлил қилишда ва макродаражада солиқ юкини ҳисоблашда солиқлар ва тўловларнинг ЯИМга нисбатини олиш орқали ҳисоблаш мақсадга мувофиқ бўлади.

Тадқиқотларимиз натижаси шуни кўрсатмоқдаки, кўпгина ривожланган давлатларда солиқ юки юқори даражада. Фақатгина Япония ва АҚШда солиқ юкини пастроқ даражасини кўришимиз мумкин. Бу давлатларда солиқ юкининг юқори бўлишининг асосий сабаби мамлакатдаги ЯИМнинг ҳажми

билан бевосита боғлиқдир. Чунки, дунё ЯИМнинг асосий қисми шу мамлакатларда ишлаб чиқарилади.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, солиқ юки кўрсаткичлари давлатнинг солиқ, инвестиция ва ижтимоий сиёсатини ишлаб чиқишда асосий омиллардан ҳисобланади. Жумладан:

– мамлакат иқтисодиётидаги солиқ юки давлат солиқ сиёсатининг натижаси бўлиб, ҳар қандай солиқ тизимининг сифат тавсифини ифодалайди. Шу билан бирга олинаётган солиқлар даражаси, бир томондан, ижтимоий ишлаб чиқаришнинг самарадорлигига, бошқа томондан эса, давлатнинг молиявий ресурсларга бўлган эҳтиёжи миқдори билан белгиланади. Шу сабабли солиқ юкининг оғирлигини камайтириш, биринчи навбатда, давлат харажатларини қисқартириш билан боғлиқдир;

– давлат ўзининг ижтимоий сиёсатини ишлаб чиқишда солиқ юки кўрсаткичига асосланади ва бу унинг учун асосий манба бўлиб хизмат қилади;

– тадқиқотлар натижаси шуни кўрсатмоқдаки, корхоналарда солиқ юки кўрсаткичини ҳисоблашда аниқ бир ягона услубиёт йўқ. Уни ҳисоблаш ва таҳлил қилиш учун бир неча усулларга асосланиш лозим.

1.3. Солиқ юки ва макроиқтисодий барқарорликнинг ўзаро боғлиқлиги

Ўзбекистон Республикасида бозор иқтисодиёти асосларини шакллантириш жараёнида барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш орқали аҳоли турмуш даражасини ошириб бориш, бир қатор муркаб иқтисодий муаммоларни ҳал қилишни тақозо этмоқда. Булар ичида макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш ва инвестиция муҳитини янада яхшилаш алоҳида аҳамият касб этган.

Солиқ ислохотларини амалга оширишнинг асосий мақсади макроиқтисодий самарадорликка эришиш ҳисобланиб, давлат солиқ сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда хизмат қиладиган бир

каторсолиқ ставкалари, солиқ имтиёзлари ва солиққа тортиш базаларидан самарали фойдаланишга ҳаракат қилади. Лекин, бу иқтисодий ривожланишга ижобий ёки салбий таъсир кўрсатиши ҳам мумкин. Улардан фойдаланишда эҳтиёткорлик билан, яъни иқтисодий ривожланишга ижобий таъсир этиш муаммоларини ҳал этиш билан ёндошмоқ лозим.

Солиқ юкининг ва солиқ сиёсатининг макроиқтисодий ҳолатга таъсири жуда ҳам юқор бўлиб, мамлакатда яратиладиган ялпи ички маҳсулот ва миллий даромаднинг ўзгариши солиқ сиёсатининг самарасига бевосита боғлиқдир. Солиқ юкининг макроиқтисодий ҳолатга таъсири солиқларнинг ялпи талаб ва ялпи таклифга, инвестицион муҳитга, истеъмолга, иқтисодий барқарорликка таъсири каби масалалар билан баҳолаш мумкин.

Солиқлар ҳар бир давлат учун муҳим молиявий манба бўлиб, бюджетни шакллантиришда ва иқтисодиётни тартибга солишда муҳим вазифаларни бажаради. Дунёнинг барча мамлакатларида солиқлар давлат бюджети даромадларининг асоси ҳисобланади.

Солиқ юки ва мамлакатнинг бюджет-солиқ сиёсати макроиқтисодий барқарорликка эришишнинг муҳим омилларидан саналади. Иқтисодий ўсиш, макроиқтисодий барқарорликка эришиш ва инвестиция муҳитини яхшилашда мамлакатдаги солиқ юки ва солиқ сиёсати алоҳида ўрин тутди ва бу масалаларни такомиллаштириш лозимлиги бугунги кун иқтисодиётининг асосий талабидир.

Иқтисодиёт назарияси фанидан маълумки, барча макроиқтисодий жараёнлар микродаражадан, қуйидан бошланади. Яъни, корхоналарнинг молия-солиқ муносабатлари қанчалик такомиллашса, улардаги давлат билан бўладиган иқтисодий муаммолар йечилса, яъни солиқ юки камайтирилса, макроиқтисодий барқарорлик таъминланади ва мамлакатдаги инвестиция муҳити яхшиланади. Чунки, корхоналарда солиқ юки қанча йенгиллашса, уларнинг ишлаб чиқариш фаолияти ривожланади, инвестицион жамғариши ошиб боради. Бунинг натижасида миллий ишлаб чиқариш ҳажми ортади, пул

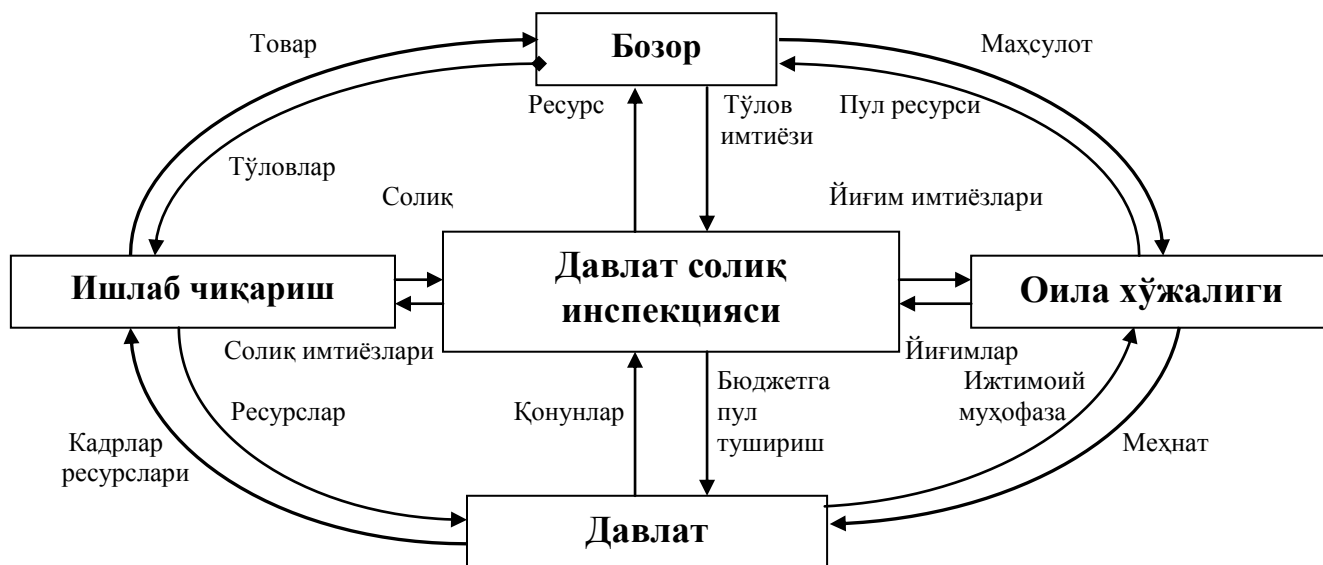
муомаласи яхшиланади, инфляция даражаси пасаяди, пул муомаласи яхшиланади, ва бюджет даромадлари барқарорлиги таъминланади.

Солиқ ставкаларининг ўзгартирилиши, яъни солиқ юкининг ўзгариши бевосита талаблар йиғиндисига таъсир қилади. Истеъмолнинг ҳам, инвестицияларнинг ҳам ҳажми солиқларнинг катта кичиклигига боғлиқ бўлади. Масалан, бюджетга солиқ тушуми камайиб, давлат харажатлари аввалгича қолган пайтда истеъмол ва инвестиция харажатларининг ўсиши рағбатлантирилади.

Солиқ тушумларининг даражаси нафақат ижтимоий-иқтисодий омиллар таъсирида юзага келади, балки солиқ тизимидан самарали фойдаланишга ва унинг ўз вазифаларини қандай бажаришига ҳам боғлиқ бўлади.

Давлат миқёсида солиқ тушумидан йиғилган маблағдан фойдаланиш ва маблағни давлат миқёсида қайта тақсимлаш, давлатни бошқаришга, такрор ишлаб ишлаб чиқаришга ресурс сифатида сарфлаш жараёни солиқларнинг макроиқтисодий ҳаракатини ифодалаб беради.

Бу макроиқтисодий ҳаракат ижтимоий ишлаб чиқаришнинг барча бўғинларида солиқдан тушган маблағларнинг ҳаракатини ифодалайди (1.6-расм га қarang).

1.6-расм. Солиқ тушумининг макроиқтисодий ҳаракати¹⁷

Юқоридаги расмадан кўриниб турибдики, солиқларнинг

¹⁷ Тошмуродов Т. Солиқлар изоҳли луғат. «Мехнат», -Т.: 2003 й. 68 бет.

макроиктисодий ҳаракати ишлаб чиқаришни, ишлаб чиқарилган маҳсулотни бозорда сотишни, оила хўжалигининг даромадларини ва пировард натижада давлат бюджетининг харажатларини қоплашда фаол иштирок этади. Солиқлар ушбу ҳаракат жараёнида уй хўжаликларини ижтимоий ҳимоялашда иштирок этади.

Давлатнинг бир қанча макроиктисодий муаммоларини ҳал этишда, яъни, пул муомаласини яхшилашда, давлат бюджетини даромадлар билан таъминлашда, давлат бюджети камомадини қоплашда ва инфляция даражасини ушлаб туришда катта амалий ёрдам беради. Агарда, давлат солиқ сиёсатини ишлаб чиқишда кичкина бир хатоликка йўл қўйса, ёки солиқ юкини озгина оширса, макроиктисодий мувозанат йўқолади. Иқтисодиёт изидан чиқади. Бунинг энг оддий кўринишларидан бири яширин иқтисодиётнинг юзага келишидир. Яширин иқтисодиёт ўз-ўзидан давлатга ҳам, фуқароларга ҳам салбий таъсир кўрсатади. Шунинг учун маълум даврдаги солиқ сиёсатини пухта ва аниқ ишлаб чиқиши лозим.

Маълумки, мамлакат иқтисодиётидаги солиқ юки давлат солиқ сиёсатининг натижаси бўлиб, ҳар қандай солиқ тизимининг сифат тавсифини кўрсатади. Шу билан бирга олинаётган солиқлар даражаси, бир томондан, ижтимоий ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги, бошқа томондан эса, давлатнинг молиявий ресурсларга бўлган эҳтиёжи миқдори билан белгиланади. Шу сабабли солиқ юкининг оғирлигини камайтириш, биринчи навбатда, давлат харажатларини қисқартириш билан боғлиқдир.

Давлат ЯИМнинг бир қисмини мажбурий тўлов сифатида олиб қўйиши солиқларнинг иқтисодий моҳиятини ташкил этади.

Шуни эътиборга олиш лозимки, солиқ юки ЯИМга нисбатан камайиши бу давлатнинг иқтисодиётга аралашуви камайди деб тушуниш нотўғри. Бу бир томонлама қараш. Чунки, давлат миқёсида бир қанча солиқлар ҳисобланиб, ундирилмасдан қолиб кетади.

Яъни, боқимандалик суръати ҳам ўсган бўлиши мумкин. Бу кўрсаткични ҳисобга олмасдан солиқ юкини аниқлаш, мамлакат миллий солиқ тизими

тўғрисида нотўғри хулоса чиқаришга олиб келади.

Мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов 2015 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2016 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг йиғилишидаги “2016 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир” номли маърузасида 2016 йилда иқтисодий ислохотларни амалга оширишнинг энг муҳим устувор вазифалари ҳақида тўхталиб, “Ўтган йили солиқ юки 19,2 фоиздан 18 фоизга, даромад солиғи ставкаси эса 8 фоиздан 7.5 фоизга камайтирилган бўлсада, давлат бюджети ялпи ички маҳсулотга нисбатан 0,1 фоиз профицит билан бажарилди”¹⁸ деб таъкидлаб ўтди.

Мамлакатимизда бюджет-солиқ сиёсатининг оқилона қўлланиши туфайли 2015 йилда давлат бюджети профицти ЯИМга нисбатан 0,1 фоиз миқдорида яқунланди. ЯИМнинг ўсиши 2015 йилда 8 фоизни ташкил этди. Бу олдинги йилларга нисбатан энг юқори кўрсаткичдир¹⁹.

Албатта, кейинги йиллардаги макроиқтисодий ва молиявий барқарорликка эришилган бу ижобий натижалар жамиятимиз иқтисодий ҳаётининг барча соҳаларини, авваламбор, амалга оширилаётган ислохотлар натижаларини, янгича жараёнлар ва сифат ўзгаришларни ҳисобга олиб чуқур таҳлил этиб, керакли хулосалар чиқариб боришни тақозо этади.

Дунёнинг ривожланган давлатларида ЯИМга нисбатан солиқ юки 30 фоиз атрофида тебранади. Яъни, ривожланган давлатлар ишлаб чиқарган маҳсулотини учдан бир қисмини солиқлар қайта тақсимлаб давлат бюджетига туширади. Бизнинг республикаимизда солиқлар (давлат бюджетининг мақсадли жамғармаларисиз) ЯИМнинг бешдан бир қисмини

¹⁸ Каримов И.А. 2016 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир. – Халқ сўзи, 2016 й. 16 январ №11(6446) 1-б.

¹⁹ Каримов И.А. 2016 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир. – Халқ сўзи, 2016 й. 16 январ №11(6446) 1-б.

қайта тақсимлаб давлат бюджетига туширмоқда. Ваҳоланки, бу кўрсаткич 1991 йилда ЯИМнинг иккидан бир қисмини ташкил этар эди.

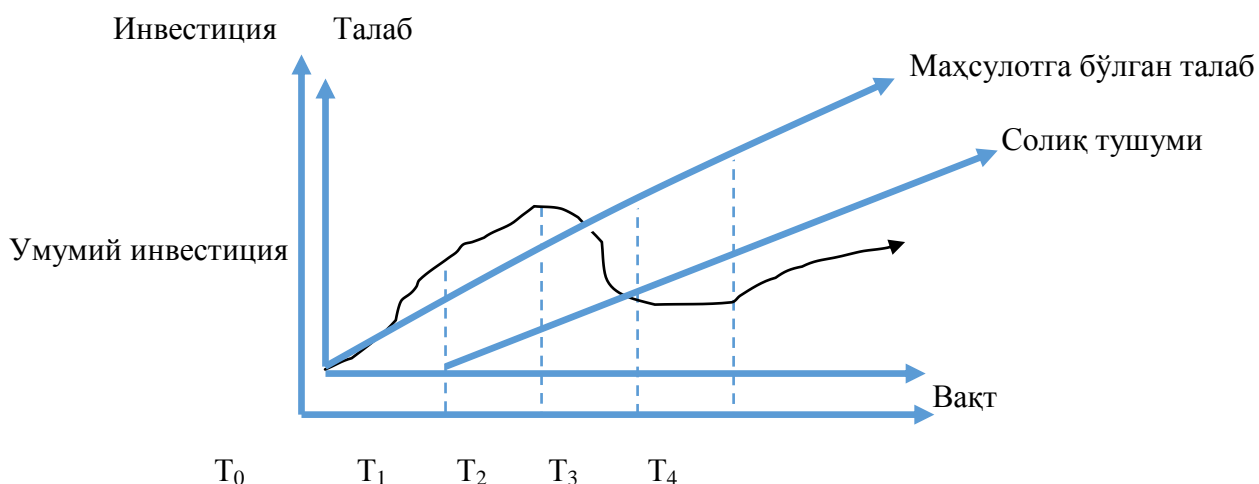
Ўзбекистонда давлат бюджетини ЯИМни қайта тақсимлашдаги ролини характерловчи маълумотлар шуни кўрсатмоқдаки, солиқлар алоҳида турларининг ўзгариш суръати жуда нотекис бўлиб, охириги йилларда солиқлар ва солиқсиз тушумлар ўсиш тамойилига эга бўлганлигини кўрсатади. Жумладан, 2000-2014 йилларда мол-мулк солиғи ва ресурс тўловлари солиқларининг ЯИМни қайта тақсимлашдаги улушининг ўсиши, бож тўловлари ва экспортга солиқлар улуши эса пасайиши кузатилади. Республикада солиқларнинг бошқа турларини улуши эса, пасайиш характерига эга. Масалан, даромад (фойда) солиғи 2000-2014 йилларда бюджетга тушуми ЯИМга нисбатан 11 фоизгача камайди. Албатта, бу солиқ тури бўйича солиқ юкининг пасайиши республикамизда иқтисодиётни эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштириш бўйича олиб борилаётган ишларнинг ижобий натижасидир. Ялпи ички маҳсулотни тақсимлашда солиқлар алоҳида турлари бўйича улушининг ўзгариши, биринчидан, республика бозор иқтисодиётига ўтиб бориш жараёнида давлат бюджети орқали қайта тақсимлаш жараёнларини амалга ошириш механизмларини такомиллаштириб бориш билан боғлиқ бўлса, иккинчидан, бу республика ЯИМни қайта тақсимлашда бюджетдан ташқари фондлар ролининг ортиб бораётганилигини характерлайди.

Макроиқтисодий барқарорликка эришиш учун давлат бюджети даромадлари ва харажатлари мувозанатда бўлишилозим. Бироқ, кўпчилик ҳолларда давлат бюджети харажатлари даромадларидан ортиши кузатилади, бунинг оқибатида бюджет тақчиллиги юзага келади. Бунинг сабаблари кўп бўлиб, улар ичида, давлатнинг жамият ҳаётининг барча соҳаларидаги ўрнининг узлуксиз ошиб бориши, унинг иқтисодий ва ижтимоий вазифаларининг кенгайиши алоҳида ўрин тутаяди.

Барча давлатлар иқтисодиётини ривожлантиришда ва макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш мақсадида турли сармояларни жалб этади ва

маҳсулотлар (товарлар, ишлар) ҳажми ўсишини таъминлайди. Бу ўз навбатида давлат бюджетига кўпроқ солиқ тушишини таъминлайди. Қуйидаги расмда кўриниб турганидек, инвестиция ҳажми оширилмаса, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ҳам давлат бюджетига солиқ тушуми ҳам ошмайди.

Расмда, умумий инвестицияларнинг ҳажмини ортириши давлат бюджетига солиқ тушумини ўсишини таъминлайди. Чунки инвестиция ҳажми талабга нисбатан

1.7-расм. Инвестицияларнинг солиқ тушуми ўсишига таъсири²⁰

T_2 нуқтага йетказилмаса, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ҳам, солиқ тушуми ҳам барқарор ўсмайди. Солиқ тушуми T_1 нуқтадан бошлаб ўса бошлайди ва T_2 нуқтагача муттаносиб равишда юксалишда давом этиб, кейин камайса ҳам солиқ тушуми кўпайиши ҳисобига ошиб боради.

Аслида солиқлар, солиқ юки ва инвестициялар ўртасида ўзаро боғлиқлик мавжуд. Солиқлар воситасида янгидан яратилган қийматнинг давлат ва солиқ тўловчилар ўртасида тақсимланиши солиқ юки ва инвестициялар ўртасидаги алоқадорликни таъминлайди. Солиқ юкининг енгиллашиши кўп жиҳатдан солиқ тўловчиларни ишлаб чиқариш фаолиятини рағбатлантиради, уларда ишлаб чиқаришни кенгайтиради ва янги технологияларни ишлаб чиқаришга жорий қилишни кучайтиради. ўз навбатида солиқлар воситасида инвестицияларнинг рағбатлантирилиши

²⁰ Тошмуродов Т. Солиқлар изоҳли луғат. «Меҳнат», Т.: 2003 й. 68-бет.

келажакда давлат бюджетига тушадиган солиқ суммасини кўпайтиради. Биргина 2005 йилнинг 11 апрелидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш борасидаги кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида²¹»ги Фармониغا мувофиқ 2005 йилнинг 1 июлидан бошлаб тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб этадиган иқтисодиёт тармоқлари корхоналари асосий фаолияти бўйича даромад (фойда) солиғи, мулк солиғи, ижтимоий инфраструктурани ривожлантириш ва ҳудудларни ободонлаштириш солиғи, микрофирма ва кичик корхоналар учун белгиланган ягона солиқ тўлашдан, шунингдек, Республика йўл жамғармасига мажбурий ажратмалар тўлашдан озод этилди.

Бундан ташқари тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестициялар ҳажми кўйидагича бўлганда мазкур солиқ имтиёзлари берилди:

– 300 минг АҚШ долларидан 3 миллион АҚШ долларигача – 3 йил муддатга;

– 3 млн АҚШ долларидан 10 миллион АҚШ долларигача – 5 йил муддатга;

– 10 млн АҚШ долларидан ортиқ бўлганда – 10 йил муддатга;

Бу ўз навбатида инвестицияларнинг жалб қилинишига ва уларнинг миқдорини ошишига ўзининг катта таъсирини кўрсатди.

Солиқлар орқали қўшилган қиймат кўпроқ миқдорда давлат томонидан ўзлаштирилса, яъни солиқ юки кўпайса, корхоналарнинг ишлаб чиқаришни кенгайтириш имкониятларини шунчалик чеклайди.

Бугунги кунда иқтисодиётнинг айрим оқсаб қолаётган соҳаларига инвестицияларни жалб қилиш сиёсати олиб борилмоқда. Инвестицияларни жалб қилишнинг энг оптимал усули бу имтиёзлар бериш усулидир. Яни Давлат томонидан солиқ соҳаси орқали берилган бир қатор имтиёзлар инвестиция кўламини оширади. Бу келажакда давлат бюджетига Янги солиққа тортиладиган базани шакллантиради. ўз навбатида ишсизлик

²¹ www.lex.uz

камаяди, ишлаб чиқариш суръатлари ўсади ва шунга ўхшаган бир қанча макроиктисодий муаммолар ечимини топади. Шунинг учун ҳам шундай соҳаларга инвестицияларнинг киритилиши қайсидир маънода солиқлар, солиқ юки, инвестициялар ва макроиктисодий барқарорлик ўртасидаги алоқадорликнинг бир кўриниши сифатида изоҳлаш мумкин.

Республикамизда оқилона бюджет-солиқ сиёсати орқали макроиктисодий барқарорликка эришиш мақсадида қуйидаги вазифаларни амалга ошириш лозим деб ўйлаймиз:

– фискал сиёсатни амалга ошириш мақсадида солиқ тизимини шакллантириш, солиқ ставкасини оптимал чегарасини аниқлаш ва табақалаштириш;

– солиқ имтиёзларини белгилаш иқтисодий фаолликни рағбатлантириш орқали иқтисодий ўсишни таъминлаш ва аҳоли фаровонлигини ўстириш.

I боб бўйича хулоса

Биринчи боб бўйича хулоса қиладиган бўлсак, солиқ тизими муаммолари ичида солиқ юки муаммоси марказий ўринни эгаллайди.

Солиқ юки кўрсаткичининг роли ва аҳамиятини қуйидагича асослашимиз мумкин:

Биринчидан, солиқ юкини ҳисоблаш ва аниқлаш ҳар бир давлатнинг солиқ сиёсатини ишлаб чиқиши учун керак.

Иккинчидан, солиқ юки кўрсаткичи давлатнинг бошқа турли давлатлар солиқ юки ва солиқлари кўрсаткичлари билан қиёсий таҳлил қилиш учун керак. Мамлакат ҳудудида ишлаб чиқаришни жойлаштириш, инвестицияни тақсимлаш ҳамда капитал ҳаракатини йўлга қўйиш учун зарур.

Учинчидан, ҳар бир мамлакат ўзининг турли миллий хусусиятлари ва ишлаб чиқаришидан келиб чиқиб, солиқ юкини белгилайди.

II БОБ. КОРХОНАЛАРНИ СОЛИҚҚА ТОРТИШНИНГ АМАЛДАГИ ҲОЛАТИ ТАҲЛИЛИ

2.1. Ўзбекистон миллий иқтисодиётида солиқ юки ва унинг таҳлили

Иқтисодий ўсишни таъминлаш мамлакатда олиб борилаётган иқтисодий ислохотларнинг пировард натижасидир. Иқтисодий назариядан маълумки, иқтисодий бир қанча объектив ва субъектив омиллар таъсир кўрсатади. Иқтисодий ривожланишга, иқтисодий ўсишга тўғридан-тўғри таъсир этадиган асосий омиллардан бири мамлакатнинг солиқ ва солиққа тортиш сиёсати ҳисобланади. Жаҳоннинг кўпгина ривожланган давлатларидан ўрганиб чиққан ҳолда бу бизга маълум.

Солиқ юки кўрсаткичи бу ҳар бир давлатнинг солиқ ва солиққа тортиш сиёсатининг самарадорлигини ифодалайдиган кўрсаткич ҳисобланади. Солиқ юкининг қанча юқори бўлиши иқтисодий ривожланишни шунча пасайтиради ва унинг қанчалик меъёр даражасида бўлиши иқтисодий ривожланишга ижобий таъсир кўрсатади. Шунинг учун иқтисодиётни модернизация қилиш ва дивесификациялаш шароитида мамлака солиқ сиёсатини шудай белгилаши керакки, бунда миллий ишлаб чиқариш чиқаришни сиқиб қолмаслик керак.

Мамлакатимиздаги солиққа тортиш сиёсатини бугунги кунда стратегик мақсади солиқ юкини камайтириш ва бу орқали иқтисодий ўсишни таъминлашдир. Хўш, мамлакатда олиб борилаётган бу борадаги ислохотлар қандай натижа бермоқда? Ҳақиқатда мамлакатимизда солиқ юки камаяптими ёки ошаяптими? Бу борадаги саволларга жавоб топиш учун амалдаги солиққа тортиш тизимини таҳлил қилиш керак. Ушбу масала шу нуқтаи назардан долзарб ҳисобланади ва мамлакатимиздаги солиққа тортиш тизимини бугунги аҳволини таҳлилин кўриб чиқишини тақозо этмоқда.

Солиққа тортиш тизимини самарадорлик кўрсаткичи солиқ юки ҳисобланади, шунинг учун уни таҳлил қилишда куйидагича ёндошиш керак:

- макроиқтисодий даражада;
- микроиқтисодий даражада.

Тармоқлар даражасида ва ҳўжалик юритувчи субъектлар даражасида бу йўналишларда олиб борилган таҳлиллар натижасига таянган ҳолда мамлакатдаги солиқ юки умумий иқтисодиёт бўйича солиқ юкини ўрганиш имконини беради.

Мамлакатдаги солиқ юкини таҳлил қилишда ва ўрганишда фақатгина умумий кўрсаткичларга таянмасдан, таҳлилни чуқурроқ амалга ошириш учун солиқ юкини қуйидаги йўналишларда ҳам олиб бориш мумкин:

- тармоқлар бўйича солиқ юки;
- иқтисодиётдаги умумий солиқ юки;
- алоҳида солиқ турлари бўйича солиқ юки;
- алоҳида корхоналар учун солиқ юки;
- ҳудудлар бўйича солиқ юки;
- солиқ тўловчилар ўртасидаги солиқ юки.

Бу йўналишлардаги солиқ юкини ўрганиш мамлакат иқтисодиётидаги солиқ юкини қай даражада тақсимланганини ва унинг асосий юки кимларга бориб тушаётганини ва иқтисодий ривожланишга солиқ юкини салбий таъсир қилаётган томонларини кўришимиз мумкин.

Давлат бюджетига келиб тушган барча солиқ ва тўловларнинг умумий ҳажмини ЯИМга нисбати орқали иқтисодиётдаги умумий солиқ юки ўлчанади. Бу усул деярли дунёнинг барча мамлакатларида бир хил қўлланади. Бу ЯИМнинг қанча қисмини солиқлар қайта тақсимлаб давлат бюджетига туширишини билдиради. Кўпчилик иқтисодчилар томонидан бу ҳолдаги солиқ юкининг меъерий даражаси 30 фоизгача деб эътироф этилади. Яъни, агарда мамлакатдаги умумий солиқ юки 30 фоизгача бўлганда иқтисодиёт яхши ривожланади. Солиқлар иқтисодий ривожланишга салбий таъсир кўрсатмайди деган фикрлар юради, аммо , аниқланишича, дунёда бирор бир мамлакат йўқки солиқ юкини меъерий, талаб даражасини аниқлаган ёки солиқ юки маълум даражада турса, иқтисодий ривожланиш

юқори бўлади, деган амалий фикрлар йўқ. Кўпгина давлатларда бу кўрсаткични таҳлил қилиб бунга гувоҳ бўласиз (2.1-жадвал).

2.1-жадвал

Дунёнинг айрим мамлакатларида солиқ юки даражаси (ЯИМга нисбатан фоизда)²²

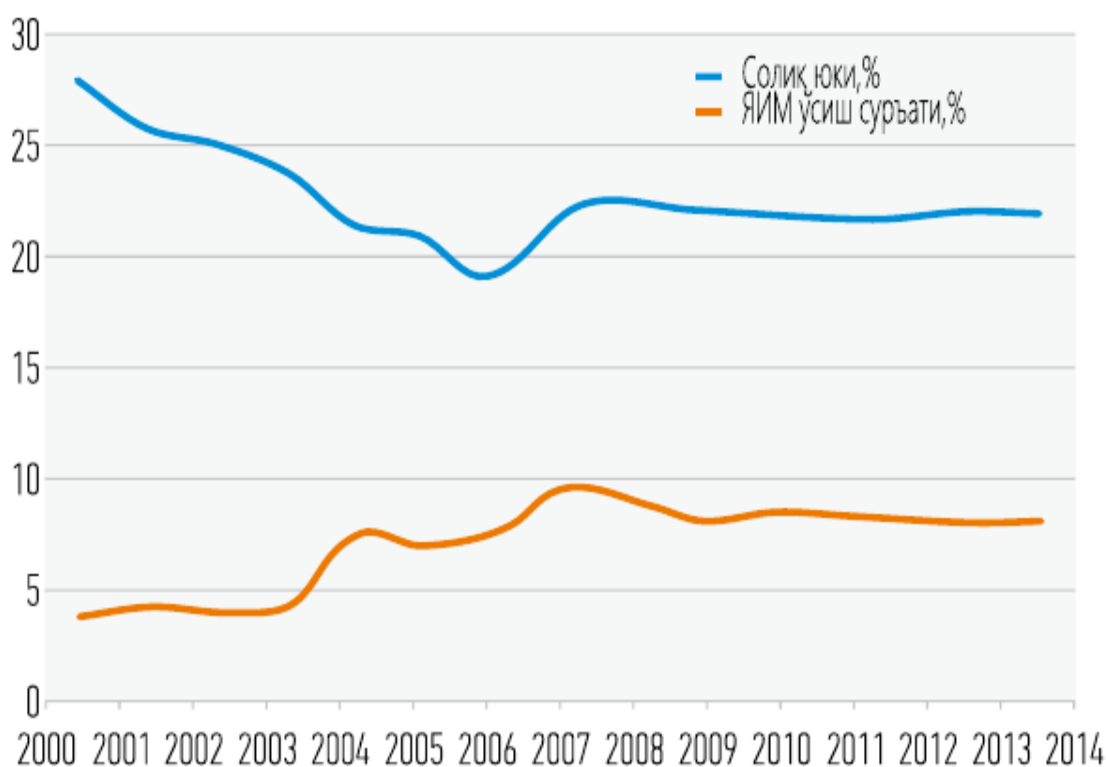
№	Мамлакатлар	Солиқ юки даражаси
1	Дания	48,3
2	Швеция	46,7
3	Россия	30
4	Финляндия	43,1
5	Италия	43,6
6	АҚШ	29
7	ИХРТ га аъзо мамлакатлар	37
8	Греция	29,8

Жадвал маълумотларидан аниқ бўлдики, юқори солиқ юки Дания ва Швеция давлатларига тўғри келиб, мос равишда 48,3 ва 46,7 фоизни ташкил қилмоқда. Шунингдек ИХРТ га аъзо мамлакатларда эса бу кўрсаткич 37 фозни ташкил этмоқда. Бу солиқ юкининг назарий жиҳатдан талқин қилинган меъёрий даражаси 30 фоиздан анча юқори, лекин бу мамлакатларда аҳолининг турмушижуда юқори даражада ва энг асосийси солиқларни ундириш ва унинг ишлаш механизми солиқ юки анча паст бўлган мамлакатларникидан жуда яхши ҳисобланади. Иқтисодий ўсиш ҳам юқори даражада таъминланади.

Бизнинг мамлакатимизда 19,2 фоизлик солиқ юки²³ амал қилиб турган бир пайтда юқоридаги кўрсаткичлар бундан анча фарқ қилади. Бу эса мамлакатимизда солиқ сиёсатининг самарали олиб борилаётганлигидан далолат беради. Солиқ юкини йиллар бўйича қуйидаги расмдан таҳлил қилиб чиқишимиз мумкин.

²² С.Адизов Солиқ юки динамикасидаги ўзгаришларни эконометик моделлаштириш, Молия Журнали. 1/2015,89-б.

²³ Каримов И.А. 2016 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир. – Халқ сўзи, 2016 й. 16 январь №11(6446) 1-б.

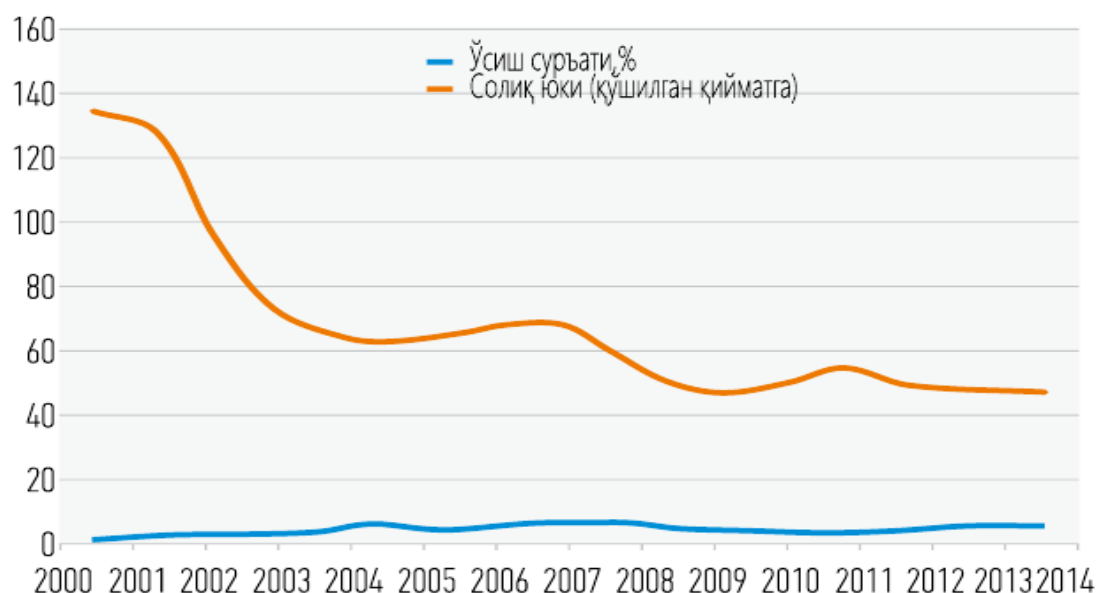
2.1-расм. ЯИМ ўсиш суръати ва солиқ юкининг ўзгариши, фоизда²⁴

Расм маълумотларидан шуни таҳлил қилиб чиқишимиз мумкинки, 2000-2014 йилларда солиқ юки (мақсадли фондларни ҳисобга олмаганда) йилига ўртача камайиш кузатилган бўлса, ЯИМ да эса ўсиш кузатилган. Бу йиллар давомида 0,43% камайган. Ўрганилаётган давр ичида мамлакат ЯИМ йилига ўртача 7,5% га ўсган. Бу эса солиқ юки билан мамлакатдаги ЯИМ нинг ўзаро боғлиқлигини кўрсатади.

Тармоқлар бўйича таҳлил қилиб чиқадиган бўлсак, солиқ юкининг камайиши тармоқларнинг ҳам ривожланишига олиб келмоқда. Буни қуйидаги расмдан кўришимиз мумкин. (2.2-расмга қаранг)

Бу расм солиқ юки билан мамлакатдаги саноат ўртасидаги боғлиқликни кўрсатади. 2000 йилда солиқ юки 130 фоиздан ошган бўлса, 2014 йилга келиб бу кўрсаткич 45 фоизни ташкил этган. Бу эса ўз навбатида саноатда ўсиш суръати кузатилган. Бу юқори улушни ташкил қилмаган бўлсада, бу уларнинг ривожланишига қулай шароит яратади.

²⁴ <http://www.cer.uz/en/>. Хусусий секторнинг ўсишини қўллаб-қувватлаш мақсадида солиқ юкини оптималлаштириш. 9-б.

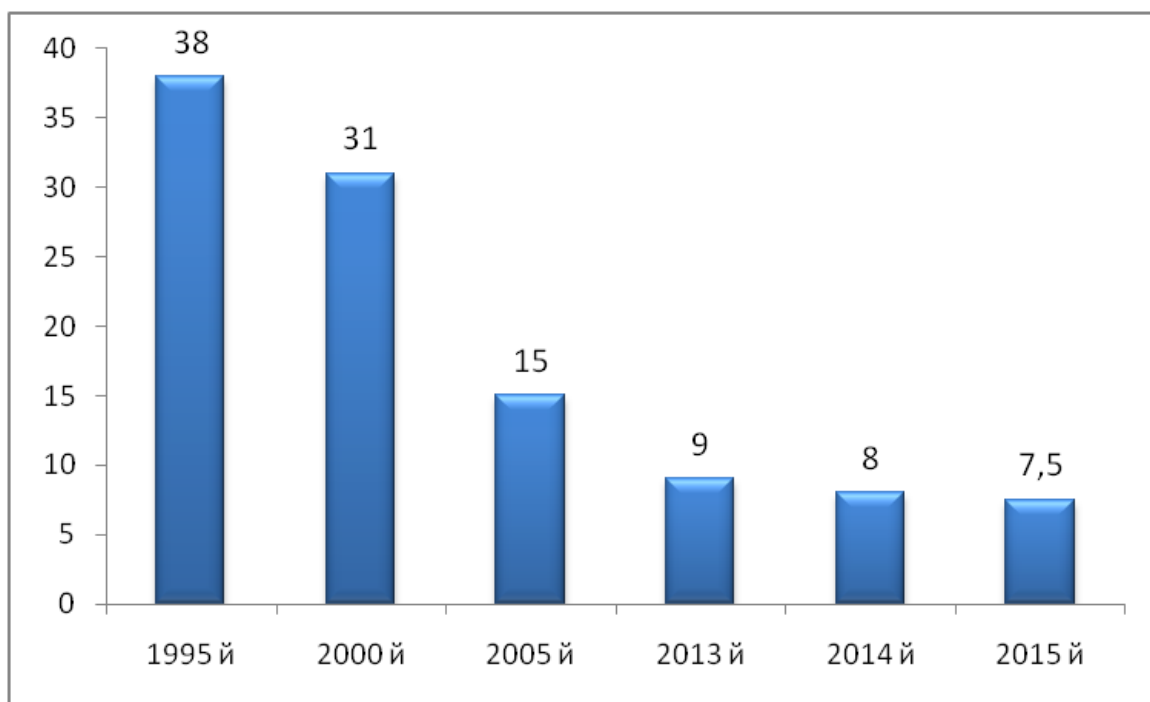

2.2-расм. Саноатнинг ўсиш суръати ва солиқ юкининг ўзгариши, фоизда²⁵

Шуни унутмаслик керакки, истаган давлатнинг солиқ юки кўрсаткичи билан бошқа бир давлат солиқ юки кўрсаткичини солиштириш мумкин эмас. Чунки ҳар бир давлатнинг географик жойлашган жойи, давлат бюджетининг тузилиши, унинг аҳолисини таркиби, таркиби, манбалари, давлатнинг бошқариш тузилмалари таркиби ва унинг харажатлари тузилиши солиқ юки кўрсаткичига ўз таъсирини кўрсатмай қолмайди. Масалан, Яқин Шарқ мамлакатларида солиқ юки даражаси бир мунча паст. Чунки, уларнинг давлат бюджети даромадлари таркибида табиий бойликларни сотишдан катта даромад келиб тушади. Бу ўз-ўзидан уларда солиқ юкини пасайтириш имкониятини туғдиради.

Мамлакатимизда олиб борилаётган солиқ соҳасидаги ислохотлари натижасида солиқ юки охириги йилларда бир неча пунктга камайтирилди. Бунга асосий сабаблардан бири сифатида йилдан йилга солиқ турларидаги ставкаларининг пасайишини келтиришимиз мумкин. Хусусан юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи йиллар кесимида пасайтирилиб келинмоқда. Буни 2.3–расмда кўришимиз мумкин.

²⁵ <http://www.cer.uz/en/>. Хусусий секторнинг ўсишини қўллаб-қувватлаш мақсадида солиқ юкини оптималлаштириш. 9-б.

2.3-расм. Юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи ставкаларининг ўзгариши, фоизда²⁶

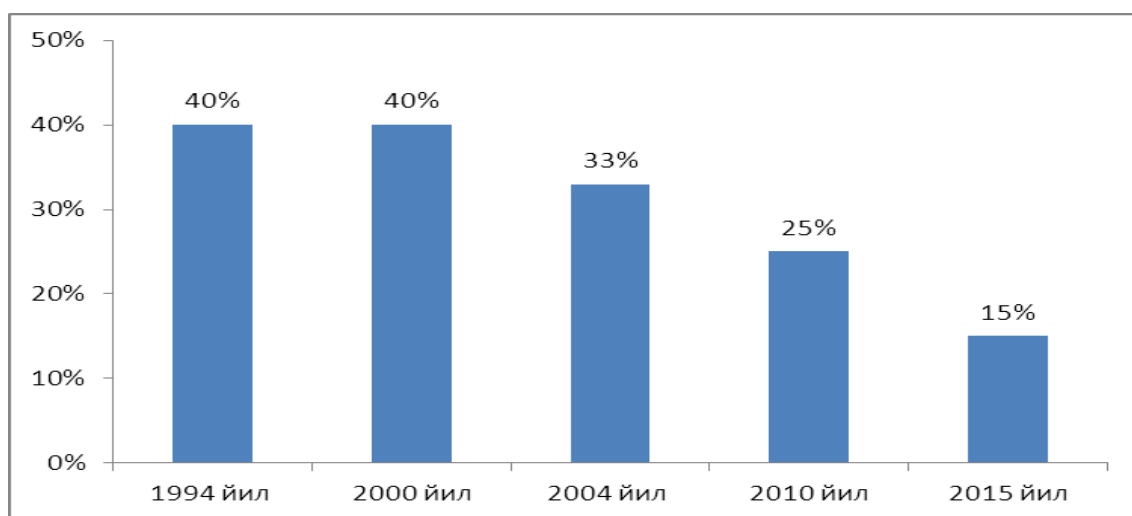
Расм маълумотларидан шуни таҳлил қилишимиз мумкинки, юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи 1995 йилда 38 фоизни ташкил этган бўлса, 2015 йилда бу кўрсаткич ставкаси 2014 йилга нисбатан 0,5 фоизга камайиб, 8 фоиздан 7,5 фоизга пасайтирилди. Бу эса мамлакатда ишлаб чиқаришни янада ривожлантиришда ва иқтисодий ўсишни таъминлашда катта рол ўйнайди.

Бундан ташқари микрофирма, кичик корхона ва фермер хўжаликлари учун ягона ижтимоий тўловнинг амалдаги 25 % ставкаси 15 %га пасайтирилди. Буни йиллар кесимида қуйидаги 2.4-расмда кўришимиз мумкин.

1994 йил ягона ижтимоий тўлов ставкаси 40 фоизни ташкил этган бўлса, ўн йил ўтиб 2004 йил бу кўрсаткич 33 фоизни ташкил этди. 2015 йилга келиб эса 25 фоиздан 15 фоизга пасайтирилди. Бу эса корхона фойдасини янада оширишда ва қўшимча маблағга эга бўлишига олиб келади. Шунингдек қурилиш соҳасидаги микро-фирма ва кичик корхоналар учун ягона солиқ

²⁶ Маълумотлар асосида муаллиф томондан тузилди

тўловининг амалдаги ставкаси (6%) 1 фоизга камайтирилди ва 5% қилиб белгиланди.

2.4-расм. Микрофирма, кичик корхона ва фермер хўжаликлари учун ягона ижтимоий тўлов ставкасининг пасайиши²⁷

Мамлакатдаги солиқ юкани ва унинг камайиш тенденциясини янада чуқурроқ таҳлил қилиш учун алоҳида солиқ турлари бўйича солиқ юкани ўрганиш лозим. Бу солиқ юкининг камайиши асосан қайси солиқ турларида юз бераётганини кўрсатади.

Агарда эгри солиқлар бўйича солиқ юкани таҳлил қиладиган бўлсак, шунини кузатишимиз мумкинки, асосий солиқлардан ҳисобланган қўшилган қиймат солиғи ва акциз солиқларида ҳам солиқ юки пасаяди. Бу пасайиш асосан уларни ундириш механизмини такомиллаштиришда ва ЯИМ ҳажмининг юқори суръатларда ортиши билан изоҳланади.

Солиқ юкани таҳлил қилишда бундан ташқари унинг ҳудудлар бўйича тақсимотини ҳам ўрганиш лозим. Бу албатта, ҳудудларни ривожлатиришда, аҳолини жойлаштиришда, ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришда ва инвестицияларни йўналтиришда кўл келади. Мамлакатимиз давлат ва маҳаллий бюджети даромадлари таркибини таҳлил қилганимизда кўпгина регионлар давлат бюджети ҳисобидан дотация олиб ўз харажатларини молиялаштириши аниқланди.

²⁷ Маълумотлар асосида муаллиф томондан тузилди

Шундан келиб чиқиб, вилоятлар бўйича солиқ юки тақсимотини таҳлил қилиб унинг жойлашишини ўрганишни лозим топдик (2.2-жадвал).

Асосий солиқ юки мамлакат бўйича 3-4 вилоятга бориб тушмоқда. Бошқа вилоятларда эса солиқ юкининг жуда паст даражада эканлигини кузатишимиз мумкин. Тошкент шаҳрига асосий солиқ юки бориб тушмоқда.

2.2-жадвал

Ўзбекистон Республикасида вилоятлар бўйича солиқ юки тақсимоти, фоизда ²⁸

№	Вилоятлар	2013 йил	2014 йил	Ўтган йилга нисбатан ўзгариш, пункт
1	Қорақалпоғистон Республикаси	10,3	13,2	+2,9
2	Андижон вилояти	8,1	8,6	+0,5
3	Бухоро вилояти	18,2	21,4	+3,2
4	Жиззах вилояти	5,8	7,2	+1,4
5	Қашқадарё вилояти	12,3	17,2	+4,9
6	Навоий вилояти	16,3	42,9	+26,6
7	Наманган вилояти	10,5	12,6	+2,1
8	Самарқанд вилояти	9,6	10,7	+1,1
9	Сурхондарё вилояти	9,6	10,4	+0,8
10	Сирдарё вилояти	15,4	16,7	+1,3
11	Тошкент вилояти	18,9	26,3	+7,4
12	Фарғона вилояти	16,7	18,6	+1,9
13	Хоразм вилояти	10,3	11,9	+1,6
14	Тошкент шаҳри	27,3	29,0	+1,7

Кўришиб турибдики, қуйидаги 2.2-жадвал маълумотларидан, республикаимиз ҳудудлари бўйича солиқ юки тақсимоти нотекис тақсимланган.

Яъни, 2013 йилда бу регионда солиқ юки 27,3 фоизни ташкил этган бўлса, 2014 йилга келиб 29 фоизни ташкил этган ёки 1,7 фоизли пунктга кўпайган. Бундан ташқари солиқ юки энг юқори кўрсаткичларга эга бўлган регионлар қаторига Бухоро, Навоий, Тошкент ва Фарғона вилоятлари киради.

²⁸ www.mf.uz - Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва Иқтисодиёт вазирлиги маълумотлари асосида муаллиф томонидан ҳисобланган.

Бу вилоятларда солиқ юкининг юқори бўлишининг асосий сабабларидан бири бу регионларда юқори солиқ тушумлари мавжудлигидир. Чунки, юқоридаги вилоятларда кўпгина ишлаб чиқариш кучлари жойлашган, фабрикалар, заводлар ва ишлаб чиқариш корхоналари мавжуд. Бундан ташқари, бу ҳудудларда давлат стратегик аҳамиятига эга бўлган нефтни қайта ишлаш заводи, металлургия ва бошқа шунга ўхшаган кўпгина ишлаб чиқариш бирлашмалари мавжуд. Бу вилоятлар давлат бюджетидан дотация олмасдан маҳаллий бюджетини ўзи молиялаштиради.

2014 йилда солиқ юкининг энг паст даражаси Андижон вилоятида юзага келган. Чунки бу регионда бу кўрсаткич 8,6 фоизни ташкил этган.

Ўзбекистонда олиб борилаётган солиқ ислоҳотлари юқорида таъкилаганимиздек солиқ юкини анча пасайишига олиб келди. Бунинг натижасида охириги йилларда иқтисодий барқарорлик таъминланди. Ўзбекистонда амал қилаётган солиқ юки кўрсаткичи билан бошқа мамлакатлар солиқ юки кўрсаткичларини солиштирганимизда биздаги кўрсаткичлар ўртачани ташкил этади. Хулоса қилиб айтишимиз мумкинки, солиқ юкини имконият даражасида пасайтириш иқтисодий ўсишни таъминлашга ёрдам беради. Солиқ юкининг асосий қисми 4-5 та вилоятга бориб тушади, чунки мамлакат ҳудудлари бўйича солиқ юки жуда нотекис тақсимланган. Солиқ юкини имконият даражасида ҳудудлар бўйича тенглаштириш лозим. Бу келажакда аҳоли турмуш даражасини тенглашишига ва ишлаб чиқариш кучларини тўғри жойлаштиришга олиб келади.

2.2. Иқтисодиётнинг турли тармоқларида фаолият юритаётган корхоналарида солиқ юкининг қиёсий таҳлили

Иқтисодиёт тармоқларида ишлаб чиқаришни ривожлантириш, уларнинг инвестицион салоҳиятларини ошириш, албатта, солиқ сиёсати билан чамбарчас боғлиқдир. Солиқларнинг корхоналар фаолиятига таъсир этишининг қулай иқтисодий воситаси бу солиқ юки ҳисобланади.

Бугунги кунда миллий иқтисодиётни ислоҳ қилишнинг асосий вазибаларидан бири ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва шунинг негизда хусусий секторнинг улушини оширишдир. Бу масалани ечишда асосий эътиборни иқтисодиётга давлатнинг аралашувини камайтиришга, яъни солиқ юкини камайтиришга қаратиш лозим. Солиқ юкини камайтириш учун эса, аввало, иқтисодиётнинг турли тармоқлари ва корхоналарида солиқ юкининг қай даражада эканлигини аниқлаш талаб қилинади.

Солиқ юки муаммоси солиққа доир муаммолар ичида марказий ўринни эгаллайди, чунки у корхоналарнинг молиявий ҳолатига бевосита таъсир этади. Уларнинг фойда олиш жараёни айнан солиқ юкига бориб тақалади.

Иқтисодиёт тармоқларида солиқ юкининг ҳисоблашнинг моҳияти бу тармоқлар тенденциясини ўрганиш, уларнинг ишлаб чиқариш фаолиятини ривожлантириш, ҳалқ хўжалигининг орқада қолаётган соҳаларини иқтисодий юксалтиришга шароит яратиш билан боғлиқ. Чунки иқтисодиётнинг айрим тармоқларида солиқ юкининг оғир ёки енгил бўлиши уларнинг ишлаб чиқариш фаолиятига салбий ёки ижобий таъсир кўрсатиши мумкин.

Бугунги кунда иқтисодиётнинг турли тармоқ корхоналарида турли солиқ ставкалари амал қилади. Солиқларни ундириш механизмлари ҳам турличадир. Шунини эътироф этиш керакки, барча тармоқларда солиқ ставкаларини ёки ундириш механизмларини, солиқ имтиёзларини ва пировардда солиқ юкини тенглаштиришнинг иложи йўқ. Агарда шундай ҳолатни жорий керак бўлганда ҳам бу ишлаб чиқаришга салбий таъсир кўрсатади.

Биз иқтисодиёт тармоқларида солиққа тортишни ва улардаги солиқ юкини қиёсий баҳолашда уларни қуйидаги асосий гуруҳларга ажратиб олдик:

- саноат;
- қишлоқ хўжалиги;
- транспорт;
- қурилиш;
- савдо ва умумий овқатланиш.

Чунки юқоридагилар халқ хўжалигининг асосий тармоқлари ҳисобланади ва улар ялпи ички маҳсулотнинг асосий қисмини ташкил этади.

Иқтисодиётнинг турли тармоқ корхоналарида солиқ юкини аниқлашда асосий эътиборни солиқ юкини ҳисоблашнинг услубиётига қаратиш лозим. Чунки, айрим тармоқларда солиқ юки бошқа бир формула асосида ҳисобланиб, бошқа бир тармоқда яна бир бошқа формула асосида ҳисоблаш солиқ юки кўрсаткичини ҳам миқдорий томондан, ҳам сифат жиҳатидан бузиб кўрсатади. Бу ўз-ўзидан юритилаётган солиқ тизими тўғрисида салбий хулосалар билдиришга олиб келиши мумкин. Шунинг учун ҳам солиқ юкини ягона ҳисоблаш методологияси асосида аниқлаш лозим.

Мамлакатимизда корхоналар зиммасидаги солиқ юкини аниқлаш айти пайтда расмий қабул қилинган усул ёрдамида ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва Давлат Солиқ қўмитаси томонидан чиқарилган йўриқномага кўра солиқ юки барча солиқлар ва ажратмаларнинг маҳсулот сотишдан тушган тушумдаги салмоғи сифатида аниқланади.

Биз юқорида айтиб ўтган усул, Молия вазирлиги ва Давлат солиқ қўмитаси тавсия этган солиқ юкини ҳисоблаш формуласи асосида Давлат солиқ қўмитаси томонидан солиқларнинг корхоналар молиявий хўжалик фаолиятига таъсири бўйича олиб борилган таҳлилларда кўрсатилишича солиқларнинг салмоғи ўртача 46 фоизни ташкил этган²⁹. Бу кўрсаткич меъёр даражасидан анча юқори ҳисобланади. Солиқ юкининг меъёрий даражаси тўғрисида профессор Т.С.Маликовнинг фикрига таянишимиз мумкин, яъни у “Фанда солиқ юкининг оғирлиги 30-33 фоизга етгунга қадар унинг бу даражаси ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатларига салбий таъсир кўрсатмаслиги исботланган”³⁰ деган фикрни олға суради. Демак, Давлат солиқ қўмитасининг таҳлилий материалларига асосланадиган бўлсак, корхоналарда солиқ юки анча юқорилигининг гувоҳи бўламиз. Солиқ юкининг юқорилиги бу ишлаб чиқариш фаолиятига ҳам ўзининг салбий

²⁹ Тошмуродова Б. Солиқ муносабатларини оптималлаштириш. -Т.: 2005 й. 41 бет.

³⁰ Маликов Т.С. «Солиқ юки». «Халқ сўзи». 2006 йил 24 январь, 15-сон.

таъсирини кўрсатаётгани деган хулоса келиб чиқади. Шунинг учун солиқ юкининг тармоқлар бўйича таркибини ўрганиш лозим деган фикрга келдик.

Иқтисодиёт тармоқлари корхоналарида солиқ юкини ҳисоблаш бўйича Б.Тошмуродова таклиф этган усул унинг моҳиятини кенгроқ ва аниқроқ очиқ беради. Унинг фикрича, солиқлар ва тўловларнинг солиқ тўлагунча олинган фойдага нисбатан ҳисоблаб чиқсак, корхоналари учун аниқ солиқ юки кўрсаткичи келиб чиқмайди.

Ҳозирда корхоналар қўлга киритаётган фойдага нисбатан солиқ юки корхона хажмининг ортиб бориши билан ўсиб бормоқда. Бунда яна ишлаб чиқариш корхоналарига тўғри келадиган юк, ўртача олганда, савдо ва умумий овқатланиш корхоналарига нисбатан юқорироқдир. ҚҚС тўлаётган корхоналар учун вазият бошқачароқ. Улар учун солиқ юки ҚҚС тўламайдиган корхоналарга нисбатан, корхоналар қандай хажмга эга бўлишидан қатъий назар, юқорироқдир. Бироқ ўрта корхоналар, йирик ёки кичикларига қараганда, ноқулай аҳволдалар. Корхоналар хажмининг ўсиши билан қўшилган қийматга нисбатан солиқ юки ҳам ўсиб боради. ҚҚС тўлайдиган ўрта корхоналар учун нисбий солиқ юки кичик ва йирик корхоналарга нисбатан юқорироқдир.

ҚҚС тўлайдиган корхоналар кўпинча мақсадли (пенсия, йўл, мактаб) фондларига ҳам тўловларни амалга оширадилар, ер солиғи ва мол-мулк солиғини ҳам тўлайдилар. Шундай қилиб, агар корхона бу солиқлар бўйича имтиёзларга эга бўлмаса, ўсиш даврида (нисбатан йирикроқ хажмга эришмасдан олдин) солиқ тўлаш билан боғлиқ қийинчиликларга дуч келиши мумкин. Бошқача қилиб айтганда кичикдан йирикка қараб ривожланиши даврида корхоналар солиқ юкининг сезиларли ўсишига дуч келмоқдалар, бу эса уларнинг кейинчалик ривожланишлари учун ресурсларни жамғариш имкониятларини чекламоқда.

Иқтисодиёт тармоқлари бўйича солиқ юки жуда нотекис тақсимланган. Солиқ юкининг бундай нотекис тақсимланишига асосий сабаб, биринчи навбатда турли тармоқларда солиққа тортиш тизимларининг турличалигидан

далолат беради (2.3-жадвал).

2.3-жадвал

Иқтисодиётнинг асосий тармоқларида солиқ юки даражаси³¹ (сотишдан тушган соф тушумга нисбатан фоизда)

Тармоқлар	2012 йил	2013 йил	2014 йил
Саноат	17,1	16,6	19,6
Қишлоқ хўжалиги	4,6	4,6	4,3
Транспорт	17,4	36,1	15,7
Алоқа	27	30,5	23,2
Қурилиш	15,1	15,4	20,1
Савдо ва умумий овқатланиш	7,6	5,1	4,4
Коммунал хўжалик	5,9	8,5	11,5

Юқоридаги жадвал маълумотларига эътибор қаратадиган бўлсак, солиқ юкининг асосий қисми саноат, транспорт, алоқа ва қурилиш корхоналарига бориб тушмоқда. Солиқ юкининг энг паст даражаси қишлоқ хўжалиги, савдо ва умумий овқатланиш ҳамда коммунал хўжалик корхоналарига белгиланган. 2012 йилда солиқ юкининг энг юқори даражаси алоқа корхоналарида бўлса, 2013 йилда бу транспорт корхоналарида кўринади. 2014 йилга келиб эса, алоқа тизимига кирувчи корхоналарда солиқ юки даражаси энг юқори 23,2 фоизни ташкил этган. Солиқ юкнинг бундай нотекис тақсимланишининг сабабларини ўрганишда корхоналарда солиқлар ва тўловлар таркибини таҳлил қилиш лозим. Шу нуқтаи назардан биз тадқиқотлар жараёнида, бугунги кунда муҳим аҳамият касб этаётган корхоналарда солиқ муносабатлари қандай даражада, улар тўлаётган солиқлар тақибиде солиқ юкининг асосий қисми қайси солиқ турига бориб тушмоқда ва умумий равишда корхоналарда солиқ юки қанчани ташкил этаётганлигини тадқиқ этишга уриндик.

Ҳозирги пайтда мамлакатимизда ишлаб чиқаришни ривожлантириш, республика ички миллий бозорини ўзимизда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар билан тўлдириш ва уни ташқи бозор тазийиқларидан ҳимоялаш мақсадида ҳукуматимиз солиқ тизими орқали бир қанча ислоҳотларни олиб бормоқда.

³¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисобланган.

Бу иқтисодиёт тармоқлари корхоналарида солиқлар орқали бир қанча иқтисодий имтиёзлар бериб, келажакда уларни молиявий ҳолатини яхшилаб, рентабеллик даражаларини кўтариб ва пировардда соҳаларда товар ва хизматларни ишлаб чиқаришни кенгайтиришга олиб келади. Шунинг ҳам айтиш жоизки, иқтисодиёт тармоқлари корхоналарида солиқ юқини ўрганаётганда уларнинг давлат томонидан қанча имтиёзлар олаётганини ва бюджет олдигаги боқимандалик суммаларини ҳам ҳисобга олиш лозим. Чунки боқимандалик суръатлари ҳам охириги йилларда мамлакатимизда ўсиб бормоқда. Бу солиқ юқини ҳисоблаётганда солиқ ва тўловлар суммаси таркибида ҳисобга олиш лозим. Бу яна бир бор солиқ юқи кўрсаткичини бузиб кўрсатишга олиб келади.

Эътибор берадиган бўлсак, мамлакатимиз солиқ ислохотларининг, солиқ тизимида солиқ тўловчилар учун муқобил махсус солиқ тизимлари ташкил қилинган ва уни тўловчилар эркин танлаш имкониятига эгадирлар. Бу айниқса, қишлоқ хўжалиги корхоналари, кичик бизнес субъектлари, савдо ва умумий овқатланиш корхоналари учун ягона солиққа тортиш тизимини ўрнатилганлигидир. Биз иқтисодиёт тармоқлари корхоналарида солиқ юқини қиёсий таҳлилида ушбу солиққа тортиш тизимларига эътибор қаратдик. Яъни, умумий тартибда ва махсус тизими асосида солиқ тўлаётган солиқ тўловчилар фаолиятига солиқ юқининг таъсири қандайлигини аниқлашга уриндик. Республикаимиз халқ хўжалигининг етакчи соҳалари ҳисобланган саноат ва қурилиш соҳасида солиққа тортишнинг иккала тартибида солиқ юқини ҳисоблаб чиқдик (2.4-жадвалга қаранг).

Таҳлил маълумотлари шунинг кўрсатмоқдаки, солиққа тортиш тизимлари ўртасида катта фарқ мавжуд экан. Чунки, 2011 йилда умумбелгиланган тартибда солиқ тўловчи саноат ва қурилиш корхоналарида солиқ юқи 60-65 фоизни ташкил этган. 2014 йилга келиб бу кўрсаткич 57-63 фоизга тушиб қолган. Буни мамлакатимизда ўтказилаётган солиқ реформаларининг натижалари деб баҳолашимиз мумкин. Умумбелгиланган тартибда солиқ ставкаси 2011 йилда 24 фоиз бўлган бўлса, 2014 йилга келиб 15 фоиз қилиб

белгиланди. Солиқ ставкаси 9 фоизли пунктга камайди.

2.4.-жадвал

Саноат ва қурилиш тармоқларида ўртача солиқ юки, фоизда³²

Солиққа тортиш тизими	Солиқ юки (қўшилган қийматга нисбатан фоизда)			
	2011 йил	2012 йил	2013 йил	2014 йил
Умумий белгиланган тартибда солиқ тўловчи корхоналар	60-65	65-70	60-65	57-63
Махсус тизим асосида солиқ тўловчи кичик корхоналар	30-34	25-28	23-25	22-24

Бу корхоналарнинг зиммасидаги солиқ юкининг камайишига ўзининг сезиларли таъсирини кўрсатди.

Махсус солиқ тизими асосида солиқ тўловчи кичик корхоналарда солиқ юки кўрсаткичи 2011 йилда 30-34 фоизни ташкил этган бўлса, 2014 йилга келиб бу кўрсаткич 22-24 фоизни ташкил этди. Шуниси эътиборлики, битта фаолият билан шуғулланувчи корхоналарда солиқ юки кескин фарқ қилмоқда. Бу, биринчидан, солиққа тортишнинг тамойилларига тўғри келмайди, яъни, бир фаолият шуғулланиб бир корхонанинг 60 фоизга яқин даромади солиққа тортилса-ю, иккинчи бир корхонанинг 25 фоизга яқин даромади солиққа тортилса, бу адолатсизликни келтириб чиқаради. Иккинчидан, махсус солиқ тизими асосида солиқ тўлаётган корхоналар зиммасидаги солиқ юки умумий тартибда солиқ тўлаётган корхоналар зиммасига юк бўлиб тушаяпти. Янада оддийроқ қилиб айтсак, кичик корхоналардаги солиқ имтиёзлари умумий тартибдаги солиқ тўловчилар зиммасига юкланаяпти. Бу уларда солиққа тортиш сиёсатига нисбатан салбий фикр уйғотиши мумкин ва натижада яширин иқтисодиёт вужудга келади. Бу эса, мавжуд солиқ объектини йўқолишига олиб келади.

Биз ҳозирда мамлакатимизда корхоналарга нисбатан қўлланилаётган

³² Таҳлилий материаллари асосида муаллиф томонидан ҳисобланган.

солиққа тортиш тизимини қуйидаги гуруҳларга бўлдик:

- умумий тартибда солиқ тўловчилар (барча юридик шахслар);
- ягона ер солиғи тўловчилари (қишлоқ хўжалиги корхоналари) ;
- соддалаштирилган ягона солиқ тўловчилар (микрофирма ва кичик корхоналар) .

Махсус солиқ тизими асосида солиқ тўлаётган савдо ва умумий овқатланиш корхоналарида солиқ юки юқориликча қолмоқда. Бу тизимга кирувчи корхоналар бугунги кунда ялпи даромад солиғи, мол-мулк солиғи ва бюджетдан ташқари фондларга ажратмаларни амалга оширади.

Умумий овқатланиш корхоналари ва савдо ушбу солиқ ва мажбурий ажратмаларни ҳисоб-китобини ҳар чорақда солиқ инспекцияларига топширса-да, тўловни ҳар ойда амалга оширади.

Таҳлиллар натижаси шуни кўрсатмоқдаки, тўланаётган солиқ ва мажбурий тўловлар мос равишда савдо корхоналарида товар айланмаси ҳажмининг 5 фоизини ва умумий овқатланиш корхоналарида ялпи тушумнинг 10 фоизини ташкил этмоқда.

Шунинг билан бир қаторда шуни таъкидлаш керакки, солиқ муносабатларини такомиллаштиришда, савдо корхоналарида ягона солиқ тўлови жорий этилса, ушбу корхоналар ва давлат учун ҳам қуйидаги қулайликлар туғилади:

– солиқни ҳисоблаш тартиби соддалашади ва солиқ ҳисобини юритиш такомиллашади;

– қишлоқ, олис ва тоғли ҳудудларда жойлашган корхоналарда солиқ юки пасаяди ва ушбу ҳудудларда жойлашган савдо корхоналари ривожланиши таъминланади.

Бу йўл билан солиқ юкини камайиши натижасида, уюшган савдони ривожлантириш, ишлаб чиқарувчи ва улгуржи савдо корхоналари билан чакана савдо корхоналари ўртасидаги тизимли савдони йўлга қўйиб, нақд пул маблағларини банкдан ташқари айланмага чиқиб кетиши каби ҳолатларни олдини олишга эришилган бўлар эди.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, тармоқлар ўртасидаги солиқ юки нотекис тақсимланган. Солиқ юкининг айрим тармоқларда юқори бўлиши бу ишлаб чиқаришни пасайишига олиб келиши мумкин. Бундан ташқари умумий тартибда солиқ тўловчи корхоналар ва махсус солиқ тизимлари асосида солиқ тўловчи корхоналар ўртасидаги солиқ юки ҳам бир-биридан кескин фарқ қилишини кўрдик. Иқтисодиёт соҳаларида ҳам солиқ юки паст баландлиги билан ажралиб туради. Бу мамлакат макроиқтисодий барқарорлигига ҳам салбий таъсир кўрсатади ва ишлаб чиқаришни ҳам тармоқлар ўртасида нотекис тақсимланишига олиб келади ҳамда айрим тармоқларда ўсиш суръатлари пасайиб кетиши мумкин.

Солиқ юкини тармоқлар ва солиққа тортиш тизимлари ўртасида имконият даражасида тенглаштириш лозимдир. Бу тармоқлар ва соҳаларнинг бир хил иқтисодий ривожланишига олиб келади.

2.3. Корхоналардаги солиқ юкини ҳисоблашнинг замонавий амалиёти таҳлили

Бугунги кунда корхоналар фаолиятини ўрганиш ва уларнинг молия-хўжалик фаолиятига солиқларнинг таъсирини ўрганиш ҳамда улардаги солиқ юкини таҳлил қилиш муаммоли масалалардан бири бўлиб қолмоқда.

Корхоналарда солиқ юкини ҳисоблашнинг бугунги аҳволи ҳақида тўхталадиган бўлсак, бу масала хорижий адабиётларда ва айрим илмий ишларда ёритишга ҳаракат қилинган. Лекин шунга қарамасдан корхоналарда солиқ юкини ҳисоблаш ва аниқлаш борасида ягона тўхтамга келинмаган. Бу эса мазкур мавзунинг ҳали ҳам тўла шаклланмаганлигидан ва аниқ хулосаларга келинмаганлигидан далолат беради.

Солиқ юкини ҳисоблаш ва унинг иқтисодиётга таъсирини ўрганиш масалаларига тўхталганда, авалламбор солиқ юкини қайси йўсинда ҳисоблашга ҳам эътибор қаратиш лозим. Биз солиқ юкини ҳисоблаш масаласида унга қуйидаги йўналишларда ёндашиш мумкин деб ўйлаймиз:

- макроиқтисодий даражада (давлат миқёсида) солиқ юки;

- мезодаражада (тармоқлар миқёсида) солиқ юки;
- микродаражада (корхоналар миқёсида) солиқ юки;
- солиқ тўловчилар ўртасида (юридик ва жисмоний шахслар ўртасида) солиқ юки;

- сотувчи ва истеъмолчи ўртасида солиқ юки;
- алоҳида солиқ турлари бўйича солиқ юки;
- ҳудудлар бўйича солиқ юки.

Юқоридаги йўналишларда солиқ юкини ҳисоблаш хорижий адабиётларда ва ўзимизнинг маҳаллий адабиётларда ёритилган (2.3-расм).

Шунга қарамасдан бу кўрсаткичларнинг ҳисобланиш усуллари ва муаллифларнинг турли ёндошувлари бир-биридан фарқ қилади.

Дунёнинг турли мамлакатларида солиқ юкини давлат иқтисодиётига таъсири ўрганилганда, айрим мамлакатларда солиқлар ялпи ички маҳсулотга нисбатан ҳисобланса, айрим мамлакатларда ялпи миллий даромадга нисбатан ҳисобланади. Бу ўз-ўзидан кўрсаткичларнинг бузилишга ва мамлакатлардаги солиқ юкини солиштирма қиёсий таҳлилини бузилишига олиб келади.

Иқтисодчи олимларимизнинг фикрича, солиқ юки 30 фоиз атрофида тебранса, мамлакат иқтисодиёти барқарор ривожланади. Агарда, ривожланган давлатлардаги солиқ юки юқорилигини ҳисобга олсак, солиқ юкини ҳисоблаш масаласида ноаниқликлар мавжудлиги борлигига гувоҳ бўламиз.

Одатда, солиқ назариясидан маълумки, мамлакат миқёсида солиқ юки жами солиқлар ва йиғимларнинг суммасини ялпи ички маҳсулотга нисбати ҳисобланади. Бу кўрсаткич бутун жаҳонда кенг қўлланилиб, мамлакат иқтисодиётида давлатнинг қанчалик аралашувини кўрсатиб беради. Бунинг паст ёки баландлиги иқтисодиётнинг барқарор ривожланишига ўзининг ижобий ёки салбий таъсирини кўрсатади.

Иқтисодиётнинг турли тармоқлар ўртасидаги солиқ юки, бу тармоқларда солиқ юкининг қай даражада эканлигини кўрсатиб беради. У ҳар бир тармоқ бўйича давлатга тўланган солиқ ва йиғимларни ушбу тармоқда яратилган

қўшилган қийматга нисбати орқали ҳисобланади. Давлат ушбу кўрсаткич орқали иқтисодиётда оқсаб қолаётган тармоқларни ривожлантириши ва аксинча секинлаштириши мумкин. Бу ўз-ўзидан иқтисодий мувозанатни таъминлашга шу билан биргаликда иқтисодиётни тартибга солишга ёрдам беради.

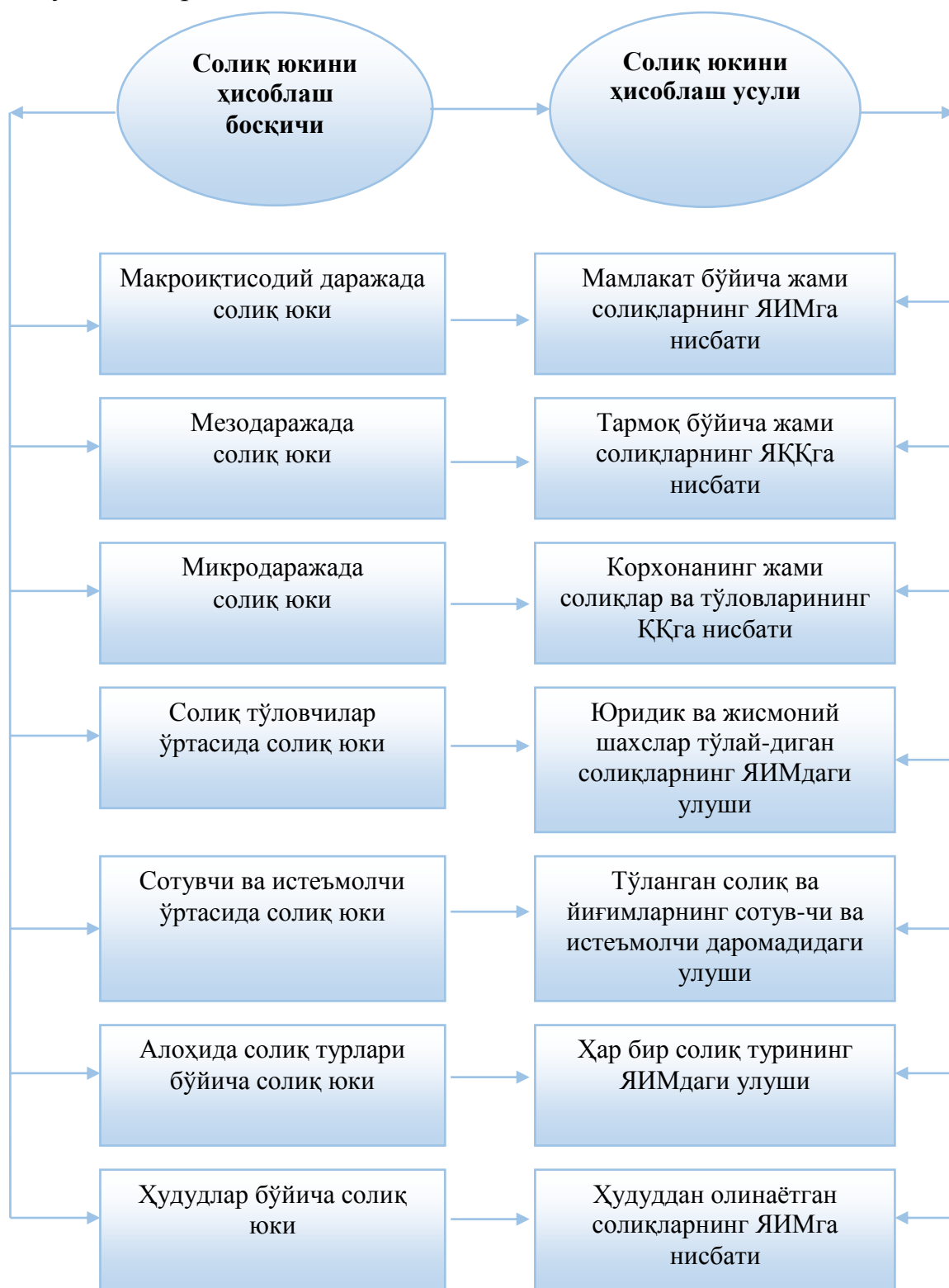
Микродаражада, яъни корхоналар ўртасида солиқ юки, иқтисодиёт тармоқларида фаолият юритаётган корхоналардаги солиқ юкидир. Бу хўжалик юритувчи субъектнинг давлатга тўлаган барча солиқ ва йиғимларининг ўзи яратган қўшилган қийматга нисбати орқали топилади. Бу кўрсаткич орқали давлат корхоналарда солиқ юкини пасайтириб, ишлаб чиқаришни янада ривожлантириш мумкин. Солиқ юкини ҳисоблаш босқичлари ва усулларини қуйидаги 2.3-расмда кўриб чиқишимиз мумкин.

Солиқ юкининг юридик ва жисмоний шахслар ўртасида яъни, солиқ тўловчилар ўртасида тақсимланиши, бу корхоналар ва аҳоли ўртасида солиқ юкининг тақсимланишини англатади. Ривожланган мамлакатларда солиқ юкининг бундай тақсимланиши солиқ юкининг асосий оғирлиги жисмоний шахсларга тушишини кўрсатади. Сўнгги йилларда Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети даромадларининг таҳлили ҳам айнан шуни кўрсатмоқда.

Солиқ юкининг истеъмолчи ва сотувчи ўртасида тақсимланиши алоҳида олинган товар (иш, хизмат)нинг охириги истеъмол қийматида киритилган барча солиқлар ва йиғимларнинг қанча қисмини истеъмол қилувчи ва қанча қисмини ишлаб чиқарувчи тўлаётганини англатади. Бу бир қарашда тўғри солиқлар ишлаб чиқарувчи зиммасига, эгри солиқлар эса истеъмолчи зиммасига тушишини кўрсатади. Аммо амалиётда ҳар доим бундай бўлавермаслиги мумкин. Бу талаб ва таклифнинг эластик ёки ноэластиклигига бориб тақалади.

Солиқ юки ҳар бир солиқ тури суммасини ялпи ички маҳсулотдаги улушини алоҳида солиқ турлари бўйича ифодалайди. Микродаражада қараганимизда бу солиқларнинг қўшилган қийматдаги улуши ҳисобланади.

Қўшилган қийматларнинг мамлакат миқёсидаги йиғиндиси ялпи ички маҳсулотни беради.

2.3-расм. Иқтисодиётда солиқ юкени ҳисоблашнинг асосий йўналишлари³³

³³ Иминов О.К., Тўраев Ш.Ш. Солиққа тортишни таҳлил этишнинг долзарб масалалари. Монография, Академия, Т.: 2005 й.

Бу орқали иқтисодийга қайси солиқ тури кўпроқ босим кўрсатаётганини билиб олиш мумкин.

Солиқ юкининг ҳудудлар бўйича тақсимотини ўрганиш ҳам иқтисодийда муҳим кўрсаткичлардан ҳисобланади. Чунки солиқ юкининг ҳудудлар бўйича тақсимоти ишлаб чиқариш ва меҳнат ресурсларининг жойлашишига бориб тақалади. Бу ёрдамида қолоқ ҳудудларни иқтисодий салоҳиятларини тенглаштириш ва уларни ривожлантириш мумкин.

Юқорида биз келтириб ўтган йўналишларда солиқ юкини ҳисоблаш мамлакат иқтисодий-ижтимоий ҳолатини тўғри баҳолаб барқарор ривожланишига асос бўлади.

Корхоналарда солиқ юкини ҳисоблашнинг замонавий ҳолати мамлакатимизда бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва Давлат солиқ қўмитаси томонидан тақдим этилган услубий асосида ҳисобланади. Унга кўра солиқлар ва тўловлар хўжалик юритувчи субъектнинг маҳсулот сотиш ҳажмига нисбатан ҳисобланади.

У қуйидагича:

$$СЮ = \frac{\text{Солиқлар ва тўловлар}}{\text{Маҳсулот сотиш ҳажми}} * 100 \% \quad (2.1)$$

Бу ерда: СЮ – хўжалик юритувчи субъектдаги солиқ юки.

Ушбу усулда солиқ юкини ҳисоблаш корхоналарда солиқ юкини анча фоизли пунктга камайтириб кўрсатади ва натижада ушбу субъектлар фаолияти нотўғри баҳоланиб, бир қанча иқтисодий қийинчиликлар келтириб чиқаради. Яъни, давлатнинг ушбу соҳа билан шуғулланувчи ташкилотларининг маълумотларига таяниб давлат бюджет дастурини тузади ва унга асосланиб иш кўради. Натижада давлат корхоналарга нисбатан солиқ юкини янада оғирлаштириши мумкин. Бу албатта макроиқтисодий ҳолатга фақатгина салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

М.И.Альмардонов абсолют ва нисбий солиқ юкини фарқлашни таклиф этади. Муаллифнинг фикрича, абсолют солиқ юки – корхоналардаги солиқ ва

ижтимоий суғурта бадаллари юкини ифодалаб, улар бюджет ва бюджетдан ташқари фондларга ўтказилади, корхоналар солиқ мажбуриятларининг абсолют миқдоридир. Нисбий солиқ юки абсолют миқдорнинг янгидадан яратилган қийматга нисбати³³ деб қарайди. Унинг кўриниши қуйидагича:

$$Дн = \frac{СТ + ИА}{ЯЯҚ} * 100 \% \quad (2.2)$$

Бу ерда: Дн – хўжалик юритувчи субъектдаги нисбий солиқ юки.

Ст – солиқ тўловлари;

ИА – ижтимоий эҳтиёжларга ажратма;

ЯЯҚ – янгидадан яратилган қиймат.

Юқоридаги формуладан кўриниб турибдики, хўжалик юритувчи субъектнинг барча солиқ тўловлари ва ижтимоий эҳтиёжларга ажратмаларининг янгидадан яратилган қийматга нисбати хўжалик юритувчи субъектнинг нисбий солиқ юкини белгилаб беради.

Профессор Қ.Яҳёевнинг солиқ юкига берган таърифига кўра, «Солиқ юки фойдага ёки жами даромадга нисбатан олинади. Мамлакат миқёсида ҳамма тўланган солиқ ва йиғимларнинг ялпи ички маҳсулотдаги салмоғи ҳам солиқ юкини ифодалайди»³⁴. Бу сўзлардан кўриниб турибдики, муаллиф солиқ юкига микродаражада тўланган барча солиқ ва тўловларнинг даромадга ёки фойдага нисбати деб қараяпти. Бу солиқ юкини ҳисоблашда ва белгилашда анча қийинчиликларни келтириб чиқаради. Чунки, фойдага нисбатан солиқ юки ҳисобланса, унинг даражаси анча ошиб кетади. Даромадга нисбатан ҳисобланганда эса, солиқ юки кўрсаткичи пасайиб кетади. Бу бюджет даромадларини режалаштиришда анчагина ноқулайликларни келтириб чиқаради.

Б.Исроилов ўзининг «Солиқлар ҳисоби ва таҳлили: муаммолар ва уларнинг ечимлари» монографиясида солиқ юкига қуйидагича таъриф бериб

³³ Альмардонов М.И. «Ўзбекистон Республикаси солиқ тизими ва унинг тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришга таъсири», иқтисод фанлари доктори даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. 23-бет. Тошкент 2004 й.

³⁴ Яҳёев Қ. Солиққа тортиш назарияси ва амалиёти. Дарслик. – Т.: «Ғ.Ғулом», 2000 й. – 16 бет.

ўтади: «Солиқ юки деганда, хўжалик юритувчи субъект ёки фуқароларнинг давлат, маҳаллий бюджетга ҳамда турли жамғармаларга қатъий белгиланган тартибда тўлайдиган барча солиқлар ҳамда тўловлар йиғиндисининг тўловчилар иш ҳажмига, даромадга ёки бошқа солиқ объектига нисбати тушунилади»³⁵. Бу таърифда ҳам солиқ юкининг моҳияти кенг очилмаган.

Чунки, жами тўланган солиқлар ва тўловларнинг солиқ тўловчиларнинг иш ҳажмига, даромадга ёки солиқ солиш объектига нисбати дейиляпти. Булар солиқ юкини ҳисоблаш учун етарли асос бўла олмайди.

Бизнингча, корхоналарга нисбатан солиқ юкини ҳисоблашда хўжалик юритувчи субъект томонидан давлат бюджетига тўланган барча солиқлар, тўловлар ва ажратмаларнинг корхонанинг қўшилган қийматига нисбати орқали аниқлаш мақсадга мувофиқдир. Шунда солиқ юкининг реал даражаси кўринади ва давлат бюджетига ҳам, хўжалик юритувчи субъектга ҳам салбий таъсири бўлмайди.

Юқоридаги таърифларни ўрганган ва Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги ҳамда Давлат Солиқ Қўмитасининг корхоналарнинг солиқ юкини ҳисоблаш тўғрисидаги йўриқномаларини таҳлил қилган ҳолда айтишимиз мумкинки, корхоналарнинг солиқ юкини ҳисоблаш бўйича ягона услубий асос йўқлигини гувоҳи бўлдик. Бу ҳолат корхоналарнинг солиқ юкини ҳисоблаш бўйича илмий тадқиқотлар олиб боришни янада тақозо этади.

Корхоналарнинг солиқ юкини ҳисоблаш бўйича хорижий ва маҳаллий олимлар фикрини ва бу борадаги барча усулларни ўрганган ҳолда биз қуйидагича хулоса қилинади:

– корхоналарнинг солиқ юкини ҳисоблашда уларнинг барча тўлайдиган солиқ ва тўловларининг йиғиндисини янгидан яратилган қийматга нисбати орқали аниқлаш лозим;

– корхоналарнинг солиқ юкини ҳисоблашда соф ва умумий солиқ юкини ҳисоблаш мақсадга мувофиқ. Бу ерда соф солиқ юки хўжалик

³⁵ Исроилов Б. Солиқлар ҳисобли ва таҳлили: муаммолар ва уларнинг ечимлари»- Т.: Ўзбекистон, 2006 . – 272 – бет.

юритувчи субъектнинг тўлайдиган барча солиқлари, бюджет ва бюджетдан ташқари фондларга қиладиган ажратмаларини юкини ифодалаб берса, умумий солиқ юки эса корхоналарнинг солиқ, бюджет ва бюджетдан ташқари фондларга қиладиган ажратмаларини ҳамда ишчиларнинг иш ҳақидан ушлаб қолинадиган солиқлар ва бадаллар юкини ифодалаб беради.

Юқоридаги фикрларимизни формула кўринишида ифодаласак, фикримиз янада яққолроқ намоён бўлади:

а) Корхоналарнинг соф солиқ юки:

$$C_{cю} = X_{mбс} / K_k \quad (2.3)$$

Бу ерда: $C_{cю}$ – хўжалик субъектининг соф солиқ юки;

$X_{mбс}$ – хўжалик субъекти тўлайдиган барча солиқлар, бюджет ва бюджетдан ташқари фондларга ажратмалар;

K_k – хўжалик субъектининг янгидан яратган қиймати ёки қўшилган қиймат.

б) Корхоналарнинг умумий солиқ юки:

$$Y_{cю} = (X_{mбс} + I_{сб}) / K_k \quad (2.4)$$

Бу ерда: $Y_{cю}$ – хўжалик субъектининг умумий солиқ юки;

$X_{mбс}$ – хўжалик субъекти тўлайдиган барча солиқлар, бюджет ва бюджетдан ташқари фондларга ажратмалар;

$I_{сб}$ – ишчиларнинг иш ҳақидан ушлаб қолинадиган солиқлар ва бадаллар;

K_k – хўжалик субъектининг янгидан яратган қиймати ёки қўшилган қиймат.

Юқоридаги формулалар корхоналарнинг соф ва умумий солиқ юкини ҳисоблашда асос бўлади. Корхоналарнинг фаолиятига солиқларнинг таъсирини бу формулалар орқали атрофлича таҳлил қилишимиз мумкин.

Айрим иқтисодий адабиётларда корхоналарнинг солиқ юкини ҳисоблаш жараёнида жисмоний шахсларнинг даромад солиғи ва улар учун тўланадиган ижтимоий тўловлар ҳисобга олинмайди. Аммо, шуни эътиборга олиш

лозимки, жисмоний шахснинг даромади ва унинг солиғи, у учун қилинадиган ижтимоий ажратмаларнинг яратилиш манбаси ҳам хўжалик юритувчи субъектнинг қўшилган қиймати ҳисобланади. Аслида жисмоний шахсларнинг даромад солиғини ишчига, фуқарога нисбатан солиқ юки ҳисобланаётганда ҳисобга олиш лозим. ҳозирги кунда мамлакатимизда корхоналарда фаолият юритаётган жисмоний шахслар бюджетга даромад солиғи билан бир қанча ижтимоий тўловларни ҳам амалга оширадilar. Бу тўловларни жисмоний шахслар тўлагандек кўринса-да, буларнинг юки хўжалик юритувчи субъектга, корхонага тушади. Мисол қиладиган бўлсак, бугунги кунда мамлакатимизда фаолият юритаётган хўжалик юритувчи субъект иш ҳақиға 100 м.сўм ажратса, шунинг 25 м.сўми ижтимоий ажратмалар сифатида бюджетга ажратилади (жисмоний шахслар учун). Бу ажратмаларнинг юки корхонага тушади.

Давлат бюджети даромадларини режалаштиришда корхоналарга солиқ юки шу усул бўйича белгиланади. Бу уларда солиқ юкини паст даража қилиб кўрсатади ва уларнинг молиявий фаолиятига салбий таъсир кўрсатади. Биз таклиф этган усулнинг асосли томони шундаки, хўжалик юритувчи субъект тўлайдиган барча солиқлар ва тўловларнинг асосий манбаи бу қўшилган қиймат ҳисобланади. Корхонада қўшилган қиймат яратилмас экан, ҳеч қандай солиқ манбаи вужудга келмайди. Бу жисмоний шахсларнинг даромад солиғига ҳам тегишли. Солиқ юкини маҳсулот сотишдан тушган тушумга нисбатан ҳисоблашнинг камчилик томони шундаки, бу унинг таркибида харажатлар ҳам ўтиради. Бу ўз-ўзидан ҳисобланаётган нисбий кўрсаткичнинг махражини катта қилади ва натижада солиқ юки даражасини пасайтириб кўрсатади. ҳақиқатда эса, солиқ юки юқоридир. Бу усулда солиқ юкини ҳисоблаб, уларнинг иқтисодий фаолиятига баҳо бериш келажакда салбий ҳолатни вужудга келтиради.

Шу ўринда яна бир нарсага эътиборимизни қаратишимиз керакки, биз қўшилган қиймат тушунчасини бироз нотўғри талқин қиламиз. Назарий томондан ёндашсак, қўшилган қиймат маълум товар (иш, хизмат)ларни

ишлаб чиқариш жараёнидан товарга янгидан ишлов бериш жараёнида товар устига қўшиладиган қиймат ҳисобланади.

Шундай қилиб биз ушбу бобда олиб борган тадқиқотларимиз натижасида қуйидагичи хулосаларни ишлаб чиқишга муваффақ бўлдик:

– тадқиқотлар натижасида шу нарсага амин бўлдики, корхоналарга нисбатан солиқ юқини ҳисоблашда ягона тўхтамага келинмаган ва бу келажакда борада янада тадқиқотлар олиб боришни тақозо қилиб қўяди;

– фикримизча, корхоналарнинг солиқ юқи деганда хўжалик юритувчи субъект томонидан давлат бюджетига тўланган барча солиқлар, тўловлар ва ажратмаларнинг корхонанинг қўшилган қийматида нисбатини тушуниш мумкин;

– таҳлиллар натижаси шуни кўрсатдики, бугунги кунда мамлакатимизда амал қилаётган солиқ юқини ҳисоблаш механизмига ўзгартириш киритиш лозим. Бунда корхоналарнинг янгидан яратган қийматида нисбатан солиқ юқини ҳисоблаш уларнинг фаолиятига тўғри баҳо бериш имкониятини туғдиради;

– корхоналарнинг солиқ юқини ҳисоблашда соф ва умумий солиқ юқини ҳисоблаш мақсадга мувофиқ. Бу ерда соф солиқ юқи хўжалик юритувчи субъектнинг тўлайдиган барча солиқлари, бюджет ва бюджетдан ташқари фондларга қиладиган ажратмаларини юқини ифодалаб берса, умумий солиқ юқи эса корхоналарнинг солиқ, бюджет ва бюджет ташқари фондларга қиладиган ажратмаларини ҳамда ишчиларнинг иш ҳақидан ушлаб қолинадиган солиқлар ва бадаллар солиқ юқини белгилаб беради.

II боб бўйича хулоса

Иккинчи боб бўйича хулоса қиладиган бўлсак, солиқ юқини ҳисоблаш ва унинг иқтисодиётга таъсирини ўрганиш масалаларига тўхтаганда, авалламбор солиқ юқини қайси йўсинда ҳисоблашга ҳам эътибор қаратиш лозим.

Шунга қарамасдан бу кўрсаткичларнинг ҳисобланиш усуллари ва муаллифларнинг турли ёндошувлари бир-биридан фарқ қилади.

Дунёнинг турли мамлакатларида солиқ юкини давлат иқтисодиётига таъсири ўрганилганда, айрим мамлакатларда солиқлар ялпи ички маҳсулотга нисбатан ҳисобланса, айрим мамлакатларда ялпи миллий даромадга нисбатан ҳисобланади.

Фикримизча, корхоналарда солиқ юкини ҳисоблаш услубиётини такомиллаштириш лозим. Биз юқорида кўриб ўтган солиқ юкини ҳисоблаш усулимизда корхона томонидан тўланаётган солиқлар ва тўловлар корхонанинг сотишдан тушган тушумига нисбатан ҳисобланади. Ушбу усулда солиқ юкини ҳисоблаш корхоналарда солиқ юкини бир неча фоизли пунктга камайтириб кўрсатади ва натижада ушбу субъектлар фаолияти нотўғри баҳоланиб, бир қанча иқтисодий қийинчиликлар келтириб чиқаради.

III БОБ. КОРХОНАЛАРНИ СОЛИҚҚА ТОРТИШ ВА СОЛИҚ ЮКИНИ ОПТИМАЛЛАШТИРИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ

3.1 Корхоналар фаолиятига солиқлар таъсирини оптималлаштириш масалалари

Ўзбекистонда босқичма-босқич амалга оширилаётган ислохотларнинг муваффақияти турли мулкчилик шаклларида иқтисодий субъектлари фаолиятини эркинлаштиришга, тадбиркорликнинг ривожланишига яратилган шарт-шароитларга узвий боғлиқдир. Ушбу иқтисодий ислохотларни амалга оширишнинг асосий мақсади республикаимиз миллий мустақиллигини таъминлаш, мамлакатимизнинг жаҳон ҳамжамиятини тўлақонли аъзосига айланиши ҳамда ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини барпо этишдан иборатдир. Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётининг моддий асосини таъминлашда тадбиркорлик механизми алоҳида аҳамиятга эгадир. Ўзбекистон Республикасининг Президенти И.А.Каримов «иқтисодий ўсиш, кўп жиҳатдан, иқтисодиётда солиқ юкини пасайтиришга қаратилган ва изчил амалга оширилаётган сиёсат билан боғлиқ»³⁶, - деб бежиз таъкидламаган. Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида давлатнинг бозор иқтисодиётига аралашувида, хусусан давлат томондан тадбиркорликни ривожлантиришда турли усуллардан фойдаланилади. Миллий иқтисодиётнинг у ёки бу даражада ривожланиши кўп ҳолатларда тадбиркорликка бўлган эътиборга бевосита боғлиқлиги жаҳон иқтисодиёти тажрибасида ўз аксини топган. Тадбиркорликнинг ривожланиши ўз навбатида уларнинг солиқ базаси ошган ҳолда солиқ даромадларини ошишини таъминлайди. Шунинг билан бир қаторда давлат бюджетини тўлдирган ҳолда бюджет профицитини таъминлайди. Давлат тўғри солиқ сиёсатини олиб бориши керак. Шу билан бирга давлатнинг тадбиркорликни ривожлантириш ёки тартибга солиш усули соф маъмурий ёки соф иқтисодий бўлиши, улар айрим ҳолатларда ўзининг ижобий самарасини бериши билан

³⁶ Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз Ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. – Т.: Ўзбекистон, 2011. – 48б.

бирга бошқа вазиятларда эса ўзининг салбий оқибатларига олиб келиши мумкин.

Бугунги кунда солиқ тизимини самарали ташкил этиш ва унинг рағбатлантирувчилик ролини кучайтириш бевосита корхоналар фаолиятига таъсир кўрсатади.

Мамлакатимизда солиқ юки йилдан йилга пасайиб бормоқда, жумладан, соф солиқ юки ялпи ички маҳсулотга нисбатан 1991 йилда 45 фоизни, 2000 йилда 40 фоизни ташкил қилган бўлса, 2014 йилга келиб 20,0 фоизни ташкил қилди.

Мамлакатимизда солиқ юки 2014 йилда 20,0 фоизни ташкил этди. Республикаимизда солиқлар ставкаси ва солиқ юки дунё мамлакатларининг ўртача даражасидан анча паст. Американинг “Heritage” жамғармаси ва Wall Street Journal томонидан чоп этилган “Иқтисодий эркинлик индекси 2013” номли маърузасида дунёнинг 177 та мамлакатининг солиқ юки кўрсаткичлари таҳлили қуйидаги жадвалда келтирилди: (3.1-жадвал)

3.1-жадвал

Солиқ ставкалари ва солиқ юкини солиштирма таҳлили, фоизда³⁷

№	Кўрсаткичлар номи	177 та мамлакатнинг ўртача кўрсаткичлари	Ўзбекистон Республикасининг 2013 йилги кўрсаткичлари	Фарқи (+,-)
1.	Фойда солиғи ставкаси	24,3	8	-16,3
2.	Жисмоний шахсларнинг даромадидан солиқ ставкасининг ўртача даражаси	28,4	15,2	-13,2
3.	Солиқ юки (соф солиқ юки)	22,4	20,5	-1,9

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, 2013 йилда фойда солиғининг ставкаси дунёнинг ўртача даражасидан 16,3 пунктга, солиқ юки

³⁷ З.Н.Курбанов, и.ф.д., профессор, Солиқ академияси. Ф.А.Акрамов, ассистент, ТТЕСИ. Солиқ юкини оптималлаштиришда солиқ харажатлари таҳлилидан фойдаланиш. «Biznes-Эксперт» илмий-амалий, иқтисодий ойлик журнали №5(89)-2015.

эса 1,9 пунктга кам. Бу республикаимиз иқтисодиётини юқори суръатлар билан ривожлантириш натижасидир.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, республикаимизда ялпи ички маҳсулотнинг ўсиш даражаси 2014 йилда 8,1 фоизни ташкил қилди.

Бутун Жаҳон банкининг ҳисоботиға кўра, бу кўрсаткич МДҲ мамлакатлари ичида Туркманистондан (9%) кейин иккинчи ўриндир. Республикаимиз ялпи ички маҳсулотининг ўсиши 2015-2016 йилларда 7,4 фоиз бўлишини прогноз қилмоқда. Нуфузли банкнинг йил бошидаги прогноз кўрсаткичлари йил охирида юқори ўсиш билан ўз аксини топади, деган фикрдамиз.

Мамлакатимиз иқтисодиётининг етакчи тармоғи бўлган пахта саноати корхоналарида бюджетга солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича харажатларнинг таҳлилини кўриб чиқамиз.(3.2-жадвал)

3.2-жадвал

Пахта тозалаш корхоналарида солиқ юкини ифодаловчи кўрсаткичлар таҳлили³⁸

(минг сўм)

№	Кўрсаткичлар	“Ўзбекистон” ПТК	“Қорасу” ПТК	“Чиноз” ПТК
1	Маҳсулот сотишдан соф тушум	16 344 669	25 697 587	27 684 745
2	Фойда солиғи	54 217	95 623	107 122
3	Жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи	231 304	388 138	217 623
4	Қўшилган қиймат солиғи	1 978 124	1 273 437	1 068 668
5	Солиқлар бўйича харажатлар	2 705 608	2 117 770	1 938 976
6	Соф солиқ юки	16,55	8,24	7
7	Ялпи солиқ юки	20,01	14,86	12,26

Маълумотлардан кўриниб турибдики ҳисобот йилда “Ўзбекистон” пахта тозалаш корхонасида солиқ юки бошқа корхоналарга нисбатан юқори,

³⁸ З.Н.Курбанов, и.ф.д., профессор, Солиқ академияси. Ф.А.Акрамов, ассистент, ТТЕСИ. Солиқ юкини оптималлаштиришда солиқ харажатлари таҳлилдани фойдаланиш. «Biznes-Эксперт» илмий-амалий, иқтисодий ойлик журнали №5(89)-2015.

асосий сабаби қўшилган қиймат солиғи бўйича кўп солиқ ҳисобланганлигидир. Шунинг учун ҳам бу корхонада қўшилган қиймат солиғи бўйича харажатларни чуқурроқ таҳлил қилиш ва сабаб ҳамда таъсир этувчи омилларни аниқлаш зарур.

“Қорасу” ва “Чиноз” пахта тозалаш корхоналари бюджетга солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни ўз вақтида тўламаганлиги учун молиявий жаримага тортилган, яъни кечикиб тўланганлиги учун пеня ҳисобланган. Пеня суммаси “Қорасу” пахта тозалаш корхонасида ҳисобот йилида 3,2 млн. сўмни, “Чиноз” пахта тозалаш корхонасида эса 6,1 млн. сўмни ташкил этган. Бу бевосита корхоналарнинг молиявий натижаларига салбий таъсир кўрсатган. Юқоридаги молиявий жарималарга йўл қўймаслик ҳисобидан “Қорасу” пахта тозалаш корхонада солиқ юки 0,01 фоизга, “Чиноз” пахта тозалаш корхонада эса 0,02 фоизга пасайтириш мумкин эди³⁹.

Бизнинг фикримизча, солиқ харажатларини моддалар бўйича таҳлил қилиш ва унинг натижалари асосида солиқ юкини оптималлаштиришни амалиётга жорий этиш бевосита корхоналарнинг молиявий натижаларини яхшилашга олиб келади. Бу эса ҳозирги шароитда корхоналарнинг молиявий барқарорлигини таъминлайди, натижада бюджетга кўпроқ солиқ ва бошқа мажбурий тўловлар тушади.

Мамлакатимизда солиқ юки даражаси сўнгги йилларда мустақилликнинг дастлабки даврларидагига нисбатан икки баробардан кўпроқ қисқарганлигини кузатиш мумкин. Бошқа давлатлар билан солиштирадиган бўлсак, кўринадики, қатор Европа мамлакатларидагидан бу кўрсаткич икки марта кам, Покистон, Эрон, Саудия Арабистонни ва Қувайт каби давлатлардагидан эса анча юқори. Демак, солиқ юки Ўзбекистонда бу кўрсаткичнинг халқаро миқёсдаги даражалари қаторида ўртароқдан жой олган, дейиш мумкин. Бироқ, биз қиёслаётган солиқ юки кўрсаткичи

³⁹ З.Н.КУРБАНОВ, и.ф.д., профессор, Солиқ академияси. Ф.А.АКРАМОВ, ассистент, ТТЕСИ. Солиқ юкини оптималлаштиришда солиқ харажатлари таҳлилидан фойдаланиш. «Biznes-Эксперт» илмий-амалий, иқтисодий ойлик журнали №5(89)-2015

Ўзбекистонда фақат солиқ тушумлари, яъни давлат бюджетининг мақсадли жамғармаларсиз солиқли даромадларининг ЯИМга нисбатини акс эттиради.

Таъкидлаш жоизки, иқтисодиётдаги солиқ юкига тўлақонли баҳо бериш учун фақат давлат томонидан “солиқ” деб ном берилган мажбурий тўловларни эмас, балки номланишидан қатъи назар солиқ моҳиятига эга бўлган ва, энг асосийси, солиқ тўловчилар нуқтаи-назаридан “солиқ” деб тан олинган барча мажбурий тўловларни таҳлилга киритиш лозим. Шу жиҳатдан караганда республикамизда солиқ юки даражаси сал бошқачароқ рақамларда гавдаланади.

Таҳлилга давлат мақсадли жамғармаларининг солиқли (солиқ характеридаги) даромадлари, яъни ягона ижтимоий тўлов, фуқароларнинг пенсия жамғармасига мажбурий суғурта бадаллари, реализация ҳажмига нисбатан (оборотдан) учта мажбурий ажратмалар, авто транспорт воситаларини олганлик ёки республика ҳудудига вақтинчалик олиб кирганлик ҳамда уларнинг транзити учун йиғимлар ҳам киритилган ҳолдаги жамланган солиқ юкки даражасининг динамикаси охириги ўн йилда қуйидагича бўлганлигини кўриш мумкин.

Жамланган солиқ юкки даражаси 2005 йилда 30,6 фоиз бўлгани ҳолда 2013 йилда қарийб 32 фоизни ташкил қилган. Демак, сўнгги ўн йил мобайнида бу кўрсаткич ўсиш тенденциясига эга бўлган. Ўзбекистонда жамланган солиқ юки даражаси халқаро кўрсаткичлар билан таққосланганда ривожланган давлатлар бўйича ўртача, дунё бўйича эса ўртачадан юқорирок ўринда. Демак, бу жиҳатдан Ўзбекистон нормал позицияда деган, хулосага келиш мумкин. Мамлакатимизда бу кўрсаткич юқорида кўриб ўтилган Лаффер концепциясидаги 30 фоизли оптимал даражадан сал юқорирок бўлса-да, давлат бюджетининг ижтимоий характерли сарфлари жами харажатларнинг қарийб 60 фоизини ташкил қилишидан келиб чиқадиган бўлсак, иқтисодиётга солиқ юки даражаси жуда юқори эмас.

Бироқ, бизнинг фикримизча, муаммо бошқа нарсада. У ҳам бўлса, солиқ юкининг номутаносиб (нотекис) тақсимланганидадир. Гап шундаки, мамлакат солиқ тизимининг кўп сонли солиқ режимларига асосланганлиги тадбиркорлик субъектлари солиқ юки даражаларининг бир-биридан кескин фарқланишига олиб келди (3.3-жадвал).

3.3-жадвал.

Корхоналарнинг даромадларига (фойдасига, ялпи тушумига) нисбатан кўзда тутилган солиқлар ва солиқ ставкаларининг табақаланиши⁴⁰

№	Солиқлар ва фаолият тури	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
1	Фойда солиғи, умумий	10	10	9	9	9	9	8	7.5
1.1	тижорат банклари учун	15	15	15	15	15	15	15	15
1.2	аукцион, оммавий томоша тадбирларини ўтказувчилар учун	35	35	35	35	35	35	35	35
2	Ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи	8	8	8	8	8	8	8	8
3	Дивиденд ва фоизлар тарзида тўланадиган даромадларга солиқ	10	10	10	10	10	10	10	10
4	Ягона солиқ тўлови, умумий	8	8	7	6	6	6	6	6

Жадвал маълумотларидан кўринадикки, мамлакатимизда умумбелгиланган ва соддалаштирилган солиқ режимларидаги тадбиркорлик субъектларининг даромадларини солиққа тортиш турлихил ставкалар асосида амалга оширилган ҳолда жуда табақаланиб бормоқда. Масалан, жадвалда кўрилаётган 2008 йилда даромадларга 20 хил ставкалар амалқилган бўлса, бурақам 2009 йилда 22 та, 2011 йилда 24 та, 2013 йилда 27 та, 2015 йилдаэса 28 тагаетди.

Бундан ташқари, соддалаштирилган тартибда солиқ тўлайдиган яна икки тоифа хўжалик субъектлар ибор: қатъий белгиланган солиқ тўловчи

⁴⁰ Исламбек Ниязметов. Солиқ юкини оптималлаштириш ва мутаносиб тақсимлаш муаммолари, «Biznes-Эксперт» илмий-амалий, иқтисодий ойлик журнали 21.12.2015 | Номер: №11(95)-2015

тадбиркорлик субъектлари (3.4-жадвал) ва ягона ер солиғи тўловчи қишлоқ хўжалиги корхоналари.

3.4-жадвал.

Тадбиркорлик фаолиятининг айрим турларига кўздатутилган қатъий белгиланган солиқ ставкаларининг табақаланиши⁴¹

№	Фаолият тури	Солиқ базасига нисбатан ЭКИХ микдорида	Фаолият ҳудуди бўйича ставкалар								
			Тошкент шаҳри			Нукус ш. ва вилоят бўйсунувидаги шаҳарлар			Бошқа аҳоли пунктлари		
			2009	2011	2014	2009	2011	2014	2009	2011	2014
1	Автотранспорт воситаларини вақтинча сақлаш	1 кв. метр	0,1	0,1	0,1	0,09	0,09	0,06	0,06	0,06	0,04
2	Болалар ўйин автоматлари	жиҳозланган ўринлар сони	3,0	3,0	3,0	2,0	2,0	2,0	1,0	1,0	1,0
3	Бильярдхоналар		14,0	*	*	12,0	*	*	10,0	*	*
4	Чакана савдо:										
4.1	озик-овқат товарлари билан		9,0	9,0	9,0	5,5	6,0	6,0	3,0	3,0	3,0
4.2	деҳқон бозорларида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари билан		5,0	5,0	5,0	4,0	4,0	4,0	2,0	2,0	2,0
4.3	ноозик-овқат товарлари билан		10,5	10,0	10,0	7,0	6,5	6,5	3,5	3,0	3,0
4.4	газета, журнал ва китоб маҳсулотлари билан		*	*	5,0	*	*	3,0	*	*	0,5
4.5	озик-овқат ва ноозик-овқат товарлари билан (аралаш савдо)		10,5	10,0	10,0	7,0	6,5	6,5	3,5	3,0	3,0
5	Маиший хизматлар		5,5	5,5	3,5	2,0	2,0	1,5	1,0	1,0	0,5
6	Сартарошлик, косметолог хизматлари ва бошқа шу каби хизматлар		6,5	6,5	4,0	3,5	3,0	2,0	2,0	2,0	1,0
7	Ўз маҳсулотини ишлаб чиқариб сотиш		3,5	3,5	2,0	2,5	2,5	1,5	1,5	1,5	1,0
8	Фаолиятнинг бошқа турлари		4,0	5,0	2,0	2,5	3,0	1,5	1,0	2,0	1,0
9	Автотранспортда юк ташишга оид хизматлар:										
9.1	3 тоннагача юк кўтариш қувватига эга юк автомобиллари учун		5,5	5,5	2,0	4,0	4,0	2,0	3,0	3,0	2,0
9.2	8 тоннагача юк кўтариш қувватига эга юк автомобиллари учун		9,0	9,0	3,0	7,5	7,5	3,0	6,0	5,0	3,0

⁴¹ Исламбек Ниязметов. Солиқ юкини оптималлаштириш ва мутаносиб тақсимлаш муаммолари, «Biznes-Эксперт» илмий-амалий, иқтисодий ойлик журнали 21.12.2015 | Номер: №11(95)-2015

Жадвалнинг 1- ва 2-сатрларида келтирилган фаолиятнинг айрим турлари билан шуғулланувчи икки тоифа тадбиркорлик субъектларига солиқ солиш уларнинг даромади ёки фойдасига нисбатан эмас, балки фаолияти қатъий белгиланган ставкаларда амалга оширилади.

Қатъий белгиланган ставкаларда юқоридаги икки тоифа солиқ тўловчилардан ташқари яна юридик шахсни ташкил этмасдан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланадиган жисмоний шахслар, яъни яқка тартибдаги тадбиркорлар ҳам солиққа тортилади.

3.4-жадвал маълумотларидан кўрамизки, яқка тартибдаги тадбиркорлар уларнинг амалга оширган оборотлари ёки олган даромадлари ёхуд кўрган фойда-зараридан қатъи назар, фаолият тури ҳамда фаолиятни амалга ошириш ҳудудидан келиб чиқиб белгиланадиган қатъий ставкаларда солиққа тортилади. Кўришимиз мумкинки, қатъий белгиланган солиқнинг ўзи умумий ҳолда 42 хил ставкалар асосида табақалашган тарзда амал қилади.

Фоишли ва қатъий белгиланган ставкаларни биргаликда ҳисобга оладиган бўлсак, республикамызда хўжалик субъектларининг даромадларига турли хил (20 дан зиёд) солиқ режимларига бирлаштирилган 70 дан ортиқ ставкаларда солиқ солинаётганлигининг гувоҳи бўламиз.

Солиққа тортиш тизимининг бундай табақаланиши, албатта, айрим тоифа тадбиркорлик субъектлари даромадини аниқлаш имконияти мураккаблигидан (қатъий белгиланган солиқ тўловчилар, савдо ва умумий овқатланиш корхоналари), бошқаларини эса солиқ воситасида рағбатлантириш (кичик бизнес ва қишлоқ хўжалиги корхоналари) заруратидан келиб чиқади. Бироқ, бу ҳолат солиққа тортишнинг “умумийлиги” каби классик принципдан, шунингдек, Солиқ кодексида келтирилган “солиқ солишнинг адолатлилиги” ҳамда “солиқ тизимининг ягоналиги” принципларидан оғишишга олиб келмоқда.

Миллий иқтисодиётимизда соғлом рақобатни таъминлаш мақсадида хўжалик субъектлари ўртасида солиқ юқини мутаносиб ва адолатли

тақсимлаш лозим. Республика солиқ тизимининг амалдаги ҳолатида эса бу муаммо лозим даражада ҳал қилинган деб бўлмайди. Бунинг учун, республика солиқ тизimini такомиллаштиришнинг келгуси йўналишлари, Президентимиз томонидан кўп маротаба таъкидлаб келинаётганидек, солиққа тортиш тизими том маънода унификациялаш ва соддалаштириш масалаларига қаратилиши зарур.

3.2 Солиқ юкининг корхоналар молиявий-хўжалик фаолиятига таъсирини камайтириш масалалари

Маълумки, солиқ тўловчилар ўз даромадларидан давлат бюджетига муайян белгиланган қийматда солиқ тўлаб турадилар. Бу тўлов миқдори давлат томонидан белгиланади ва ушбу шартга мувофиқ мамлакат доирасида амал қилувчи турли хилдаги солиқлар жорий этилади ҳамда уларнинг ставкалари белгиланади. Корхоналардан ундириладиган турли хилдаги солиқларнинг давлат бюджетига ва бюджетдан ташқари фондларга қиладиган тўловларининг умумий қиймати миқдорий жиҳатдан амалдаги солиқ юки даражасини белгилаб беради. Макроиктисодий нуқтаи назардан солиқ юки даражасини давлат бюджетига келиб тушган барча маблағларнинг ЯИМдаги улуши ифодалаб беради.

Мамлакат миқёсидаги ялпи ички маҳсулотни ҳисоблашнинг статистика амалиётида бир қанча услублари мавжуд. Шулардан бири сифатида ишлаб чиқариш усулини олишимиз мумкин. Бунга кўра, мамлакат миқёсида иқтисодиётнинг барча секторларида яратилган қўшилган қийматнинг йиғиндиси тушунилади.

Мамлакатдаги барча корхоналарда ишлаб чиқариш жараёнида қўшилган қийматларнинг умумий йиғиндисини ҳисоблаб чиқиш пировард натижада бутун миллий иқтисодиётдаги ҳамда алоҳида олинган корхоналар миқёсидаги солиқ юки даражасини ўзаро солиштириб ҳисоблаб чиқиш имкониятини беради.

Алоҳида олинган корхоналарда солиқ юки даражасини ифодаловчи кўрсаткичларни аниқлашга ҳамда унинг ўзгариш динамикасини таҳлил қилишга нисбатан ўзгача муносабат бўлиш лозим. Сўнгги пайтларда корхоналарнинг зиммасига юклатилаётган солиқ юкининг ҳаддан ташқари оғирлиги ҳамда иқтисодий фаолият юритувчи субъектлар томонидан олинадиган даромадларнинг реал қийматини яширишга уринишлар хусусида жуда кўп фикрлар юритилмоқда. Аммо шунга қарамасдан, алоҳида корхоналар зиммасига юклатилаётган солиқ юки даражасининг таркибини, ўсиш динамикасини батафсил ва аниқ ўрганиб, таҳлил қилиш амалиётда йўлга қўйилмаган. Аксарият ҳолларда корхоналарнинг маъсул шахслари корхоналар солиқлари миқдори ва қиймати белгиланиб, улар ўз вақтида тўланса, шунинг ўзи кифоя қилади деб ҳисоблашади.

Умуман олганда, ушбу масалага нисбатан бу хилдаги муносабат балки асослидир, зеро расмий жиҳатдан ҳеч ким корхоналарда шундай иш олиб борилсин деб талаб этмайди. Бизнинг назаримизда, хўжалик юритувчи субъект раҳбарияти ҳар қандай вазиятда ҳам ўзи бошчилик қилаётган ташкилий тузилма жорий ҳисобот йилининг якунлари бўйича солиқ юкининг қандай даражасига чиқиши мумкинлигини, аниқроқ қилиб айтганда, хўжалик юритувчи субъект давлат бюджетига қанча миқдорда маблағлар ўтказиши ҳамда қандай қилиб амалдаги солиқ юкини камайтириш мумкинлигини аниқ тасаввур этиши мақсадга мувофиқ бўларди.

Шу мақсадда, биз ушбу параграфда алоҳида корхоналар зиммасига юклатилаётган солиқ юки даражасининг тузилишини, ўсиш динамикасини ўрганиб, таҳлил қилишни ўз олдимизга мақсад қилиб қўйдик.

Айрим корхоналар миқёсида белгиланадиган солиқ юкини мазмунан қўйидагича тавсифлаш мумкин.

Биринчидан, айрим корхоналар миқёсида белгиланадиган солиқ юки деганда, давлат бюджетига ва турли хилдаги бюджетдан ташқари фондларга тўланган (ҳисобланган) солиқлар ҳамда маҳсулот сотиш ҳажмига ўзаро нисбати тушунилади. Ушбу иқтисодий кўрсаткич барча иқтисодий фаолият

субъектлари томонидан юритилиши шарт бўлган бухгалтерия ҳисоботларида қайд этилади ва айти хўжалик юритувчи субъект учун солиқ юкининг самарадорлиги қай даражада эканлигини аниқлашга имконият яратиб беради. Айрим корхоналар миқёсида белгиланадиган солиқ юки кўрсаткичини аниқлаш услубиётининг камчилиги шундаки, айти кўрсаткични ҳисоблаб чиқиш учун асос бўлиб хизмат қилган маълумотлар тузилиши жиҳатидан макродаражада амалга ошириладиган худди шундай ҳисоб-китобларга мос тушмайди.

Иккинчидан, давлат бюджетига ва турли хилдаги бюджетдан ташқари фондларга тўланган (ҳисобланган) солиқлар ҳамда йиғимлар йиғиндисининг қўшимча қиймат йиғиндисига нисбати сифатида олиб қаралиши мумкин. Ушбу ҳолатда айрим корхоналар миқёсида белгиланадиган солиқ юки тузилиши жиҳатидан бутун иқтисодий тизим миқёсида олинадиган худди шундай кўрсаткичга мос келади. Бундай тартибда ҳисоб-китоб қилинса, барча иқтисодий фаолият субъектлари томонидан бажарилиши шарт бўлган бухгалтерия ҳисоботларида хўжалик юритувчи субъект томонидан яратилган қўшимча қиймат ҳақидаги тўлиқ маълумотлар қайд этилмаса ҳам айрим корхоналар миқёсида белгиланадиган солиқ юкини аниқлаш мумкин.

Корхоналарда солиқ юкини ўрганиш ва таҳлил қилиш жараёни шуни кўрсатмоқдаки, корхоналар учун солиқ юкини ўрганишда солиқ юкининг реал ва номинал даражасига эътибор бериш лозим. Чунки, бу субъектларда бир қанча солиқлар ҳисобланди, лекин ундирилмай қолиб кетади. Бу ўз-ўзидан хўжалик юритувчи субъектнинг солиқ юкини даражасига бевосита таъсир этади. Солиқ юкининг реал даражаси реал равишда (тўланган) амалга оширилган солиқ тўловларига қараб аниқланади.

Номинал солиқ юки даражаси кўрсаткичи деганда, хўжалик юритувчи субъект томонидан олинадиган қўшилган қийматнинг ҳар бир сўмига нисбатан белгиланадиган ўртача солиқ ставкаси тушунилади.

Амалдаги солиқ тизими таркибида жорий этилган солиқ ва тўловларнинг турларини кўплиги эътиборга олинса, у ҳолда айрим хўжалик

юритувчи субъектнинг зиммасига тушадиган ўртача солиқ ставкасини аниқлаш анча қийин кечади.

Бугунги кунда мамлакатимизда олинган солиқ юки кўрсаткичлари, реал ҳолатда олинадиган бўлса, сўнгги йиллар мобайнида ЯИМнинг ёки миллий иқтисодиётда фаолият юритаётган барча корхоналар яратган ялпи қўшилган қийматнинг 30-35 фоизини ташкил этади. Солиқ юкининг ҳозирги кўрсаткичлари либерал солиқ тизимига эга бўлган мамлакатларнинг айнан шу каби кўрсаткичларига жуда яқин. Масалан, Европа ҳамдўстлиги мамлакатларида ўртача солиқ юки кўрсаткичи ЯИМнинг 40 фоизини, АҚШда эса 30 фоизини ташкил этади.

Шу ўринда бир нарсани алоҳида таъкидлаб ўтмоқчимизки, расмий матбуотда реал солиқ тўловлари ҳақидагина маълумот берилади. Яъни, давлат бюджетига келиб тушган тушумлар тўғрисида. Бу ерда ҳисобланган, лекин ундирилмаган солиқлар ҳисобланмайди. Яъни боқимандалик кўрсаткичлари ҳисобга олинмайди. Аслида, ушбу кўрсаткични ҳам ҳисобга олиб солиқ юкини ҳисоблаш лозим.

Мамлакатимизда солиққа тортиш тизимининг фаолияти, солиқларнинг турлари ва йиғилиши хусусида солиқ тўловчиларнинг салбий фикрлари мавжуд. Шу сабабдан ҳам солиқ тўловчилар ўз тадбиркорлик фаолиятини ҳуфиёна амалга оширишга ва шу тариқа, солиқ тўлашдан ўзини олиб қочишга ҳаракат қилишади. Оқибат натижада реал солиқ тўловларининг умумий ҳажми илгари айтиб ўтганимиздек, ЯИМнинг 30-35 фоизини ташкил этади. ўйлашимизча, бундай ноҳуш ҳолатнинг асосий сабабчиси мамлакат миқёсидаги номинал солиқ юкининг бироз юқори даражада эканлиги ҳисобланади.

Бугунги кунда мамлакатимизда солиқ юки даражаси корхоналар томонидан олинадиган даромадлар қийматига нисбатан эмас, балки, янгидан яратилаётган қўшилган қиймат таркибига кирувчи – соф фойда, меҳнатга ҳақ тўлаш фонди каби алоҳида элементларга нисбатан белгиланмоқда. Бундан ҳулоса шуки, турли хил солиқ тўловлари умумий йиғиндисининг қўшилган

қийматга нисбати сифатида олиб қараладиган солиқ юкининг даражаси турли хил солиқ тўловчилар учун умумий ёки деярли бир хилда бўлиши мумкин. Аслида, корхоналар томонидан олинadиган даромадлар қийматининг бюджетга тўланадиган тўловлар қийматига нисбати турлича бўлиши лозим.

Корхоналар томонидан олинadиган даромадлар ҳажмида қўшилган қийматнинг миқдори қанчалик кичик бўлса, биз юқорида айтиб ўтган нисбатлар ўртасидаги тафовутлар шунчалик катта бўлиши лозим. Бундан шундай хулоса чиқариш лозимки, амалда ҳар қандай хўжалик юритувчи субъект учун у ерда ишлаб чиқариладиган тайёр маҳсулотлар қиймати ва таннархининг оптимал тузилишини топиб, давлат бюджетига ва бюджетдан ташқари фондларга тўланадиган турли хилдаги солиқларни минималлаштириш (камайтириш) мумкин.

Юқорида келтирилган фикр-мулоҳазаларимиздан келиб чиқиб айтишимиз мумкинки, корхоналар зиммасидаги солиқ юкини олинadиган тушум ҳамда қўшилган қиймат кўрсаткичлари ёрдамида ҳисоблаб чиқиб, ўзаро солиштириш асосида корхоналар даражасида солиққа тортиш жараёнлари устидан назорат ўрнатса бўлади.

Бунинг учун қуйидагиларни эътиборга олиш лозим:

– турли хил солиқ тўловчилар учун қўшилган қийматдан олинadиган солиқлар улуши бир хил бўлади;

– тушумлардан олинadиган солиқлар ҳажми ушбу даромадларнинг таркибига боғлиқ бўлади.

Тушумлардан олинadиган солиқлар ҳажмининг ошиб бориши ёки камайиши пировард натижада айни тушумларнинг таркибий жиҳатдан ўзгаришига мос бўлиши керак. Масалан, ўтган йилда хўжалик юритувчи субъект давлат бюджетига қўшилган қийматнинг 60 фоизи миқдорида солиқлар тўлаган бўлса-ю, жорий йилда ушбу кўрсаткич 30 фоизни ташкил этса, ҳар икки кўрсаткич ўртасидаги бундай тафовут солиққа тортиш борасида йўл қўйилган хатоликдан дарак беради.

Шу билан бирга хўжалик юритувчи субъект томонидан амалга ошириладиган солиқ тўловларининг таркибида ҚҚС ҳамда ишчи-ходимлар даромадларидан ундириладиган солиқлар улушининг катта эканлиги ўз вақтида ушбу турдаги солиқлар ҳажмининг камайтирилиши мумкинлигидан дарак беради. Давлат томонидан ушбу чора-тадбирлар амалга оширилаётган пайтда кўзланган пировард мақсад аввалига ишчи ва ходимларнинг даромадидан бевосита ва билвосита ундириладиган солиқлар юкини камайтириш, сўнгра корхоналар учун ҳам худди шундай имтиёзли шарт-шароитларни яратиб беришдан иборат.

Юқорида билдирилган фикр-мулоҳазалардан келиб чиқиб айтмоқчимизки, корхоналарда солиқ тўлаш борасида амалга оширилаётган чора-тадбирларнинг якуний натижасини назорат қилиб бориш имконияти пайдо бўлсин учун жорий ҳисоботлар таркибига аслидаги солиқ юки кўрсаткичларини киритиш лозим. Номинал ва реал солиқ юки кўрсаткичлари ўртасида тафовутлар мавжудлиги турли хил корхоналар ўз зиммасидаги солиқ мажбуриятларини қай даражада виждонан бажаришаётганидан далолат беради. Шу ўринда бир нарсани таъкидлаб ўтмоқчимизки, чинакамига солиқ юки фақатгина ўз фуқаролик мажбуриятларини виждонан бажараётган шахслар зиммасига тушади.

Кейинчалик корхоналар томонидан мажбурий равишда топшириладиган ҳисобот кўрсаткичларининг таркибига хўжалик юритувчи субъектнинг зиммасига тушадиган солиқ юки учун асос бўладиган ўлчамларни умумлаштириш имкониятини берувчи қўшилган қиймат кўрсаткичини ҳам киритиб қўйиш мақсадга мувофиқ бўларди. Корхоналар миқёсида солиқ тўловларини амалга ошириш билан боғлиқ жараёнларни оптималлаштиришга қаратилган чора-тадбирлар ҳамisha яратиладиган қўшилган қиймат ҳамда тайёр маҳсулотлар, ишлаб чиқариш билан боғлиқ ишлар, хизматлар таркибидаги Ққ улушини камайтиришга йўналтирилади. Шунинг учун, жорий ҳисоботлар асосида қўшимча қиймат (Ққ) улушини мунтазам назорат қилиб бориш зарур.

Амалга оширилган ҳисоб-китоблар шуни кўрсатмоқдаки, иқтисодий фаолият юритувчи субъектларни солиққа тортиш борасида корхоналарнинг зиммасидаги номинал ва реал солиқ юкининг даражалари ўртасида тегишлича мослик ҳосил қилиш учун ҳали яна ишлаш лозим. ЯИМ ёки қўшилган қиймат (Ққ)нинг қандай даражасида корхоналарнинг зиммасидаги номинал ва реал солиқ юкининг даражалари ўртасида тегишлича мослик ҳосил қилиш мумкинлиги ҳозирчалик маълум эмас.

ЯИМнинг 30 фоиз даражасидаги солиқ юки миллий иқтисодиётнинг нисбатан жадал суръатлар билан ривожланишини ва шунинг баробарида келгусида давлат бюджетига нисбатан кўпроқ солиқ тўловларининг келиб тушишини таъминлайди (бу АҚШнинг тажрибасидан маълум), ЯИМ нинг 40% даражасидаги солиқ юки жорий йил мобайнида давлат бюджетига келиб тушадиган солиқ тўловлари ҳажмининг нисбатан юқори бўлишини таъминласа-да, миллий иқтисодиётнинг ривожланиши анчагина сусаяди.

Корхоналар зиммасидаги солиқ юки даражаси ҳамда мамлакат миқёсидаги солиққа тортиш тизими фаолиятининг самарадорлиги нафақат давлат бюджетига туширилаётган солиқ тўловларининг умумий суммаси билан балки, солиқларни ундириш билан боғлиқ чора-тадбирларга қилинадиган умумий сарф-харажатлар кўлами билан ҳам белгиланади.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, сўнгги йиллар мобайнида мамлакатимизнинг солиқ органлари хўжалик юритувчи субъектларни солиққа тортишнинг янги шароитларга мос қонун-қоидаларини, регистрларини ва декларация шакллариини ишлаб чиқиш борасида анча жиддий ютуқларни қўлга киритишди.

Солиқ юки даражасини оптималлаштириш, солиқ тўловларини амалга ошириш билан боғлиқ жараёнларни назорат қилиб бориш борасида сезиларли ютуқлар қўлга киритилганига қарамай, солиқларни ундириш билан боғлиқ чора-тадбирларни ташкиллаштиришга сарфланадиган харажатлар кўламини ҳамон бошқариб ва энг муҳими, камайтириб бўлмапти. Солиқ тўловларини амалга ошириш жараёнлари билан боғлиқ турли хилдаги

ҳисоботларни тайёрлаш ва топшириш учун жуда кўп вақт талаб этмоқда, жорий ҳисоботларнинг шакли тез-тез ўзгартирилиб, бу ҳол вазиятни янада оғирлаштирмоқда.

Ушбу режада олиб борган тадқиқотларимиз натижасида қуйидаги таклиф ва тавсияларни ишлаб чиқдик:

– фикримизча, корхоналарда номинал ва реал солиқ юкини фарқлаш лозим. Солиқ юкининг реал даражаси реал равишда (тўланган) амалга оширилган солиқ тўловларига қараб аниқланади. Номинал солиқ юки даражаси кўрсаткичи деганда, хўжалик юритувчи субъект томонидан олинадиган қўшилган қийматнинг ҳар бир сўмига нисбатан белгиланадиган ўртача солиқ юки тушунилади.

– тадқиқот давомида амалга оширилган ҳисоб-китобларимиз шуни кўрсатмоқдаки, корхоналарнинг зиммасидаги номинал ва реал солиқ юкининг даражалари ўртасида тегишлича мосликка эришиш лозим.

Бир нарсани алоҳида таъкидлаб ўтмоқчимиз, мамлакатимиз иқтисодиёти тезроқ раванқ топиши учун, солиққа тортиш тизими тамойилларини, фаолиятини, солиқ тўловларининг амалга оширилишини ҳисобга олиш тизимини имкон қадар соддалаштириш зарур. Бизнинг назаримизда, бундай ислоҳотларни амалга ошириш учун барча зарур шарт-шароитлар етарли, фақатгина бунинг учун масъул давлат органлари тегишли қарор ва режани қабул қилишлари лозим.

III боб бўйича хулоса

Юқоридагиларни ҳисобга олган ҳолда, олинган маълумотларни нархларни ўзгаришига қараб корхона махсулотларига бўлган талабнинг ўзгариши таҳлили билан тўлдириш лозим, бу ўз навбатида истеъмолчига тушаётган эгри солиқларнинг оғирлиги даражасини аниқлашга ёрдам беради.

Солиққа тортиш борасида бу хилдаги «янгиликлар»нинг жорий этилиши муносабати билан корхоналарнинг бухгалтерия бўлимларининг иши янада

оғирлашади. Умуман олганда, солиқларни ундириш билан боғлиқ чоратадбирлар корхоналарга ҳам, давлатга ҳам жуда қимматга тушмоқда. Шундан келиб чиқиб, солиқ тизимининг барқарорлигини таъминлашимиз лозим.

Фикримизча, корхоналарда номинал ва реал солиқ юкини фарқлаш лозим. Солиқ юкининг реал даражаси реал равишда (тўланган) амалга оширилган солиқ тўловларига қараб аниқланади. Номинал солиқ юки даражаси кўрсаткичи деганда, хўжалик юритувчи субъект томонидан олинadиган қўшилган қийматнинг ҳар бир сўмига нисбатан белгиланadиган ўртача солиқ юки тушунилади.

Тадқиқот давомида амалга оширилган ҳисоб-китобларимиз шуни кўрсатмоқдаки, корхоналарнинг зиммасидаги номинал ва реал солиқ юкининг даражалари ўртасида тегишлича мосликка эришиш лозим.

Миллий иқтисодиёт тармоқлари бўйича солиқ юкининг ўртача даражасини аниқлаб олиш зарур. У эса, ўз навбатида, самарали ривожланиш имкониятини ва бюджетга тушумларни барқарор равишда келиб тушишини таъминлаб беради. Бунда таҳлил асосида ҳақиқий статистик маълумотлар хизмат қилиши лозим. Миллий иқтисодиёт тармоқлари бўйича солиқ юкининг чегараларини аниқлаб олгандан сўнг иқтисодиётнинг секторлари бўйича солиқ юкининг оптимал моделини, солиқларнинг иқтисодий ривожланиш суръатларига таъсирини аниқловчи математик моделлар тузиш имкинияти туғилади.

ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР

Амалга оширилган тадқиқот натижалари асосида қуйидаги хулоса ва таклифлар ишлаб чиқилди:

Мамлакат иқтисодиётидаги солиқ юки давлат солиқ сиёсатининг натижаси бўлиб, солиқ тизимининг сифатини ифодалайди. Шу билан бирга олинаётган солиқлар даражаси, бир томондан, ижтимоий ишлаб чиқаришнинг самарадорлигига, бошқа томондан эса, давлатнинг молиявий ресурсларга бўлган эҳтиёжи миқдори билан белгиланади. Шу сабабли солиқ юкининг оғирлигини камайтириш, биринчи навбатда, давлат харажатларини қисқартириш билан боғлиқдир. Солиқ юкини оптималлаштириш - бу шундай жараёнки, бунда нафақат солиқ ставкасини, балки солиқ базасини, солиқдан имтиёзларни, солиқни тўлаш муддатларини ва давлатнинг ижтимоий эҳтиёжларини оптимал даражалари асосида шаклланадиган кўрсаткични тушуниш мумкин;

1. Солиққа тортиш амалиётида солиқ базасини аниқлаш услубиётини такомиллаштириш корхоналар молиявий ҳолатига ўзининг ижобий таъсирини кўрсатади;

2. Муаллиф корхоналарнинг солиқ юкини давлат бюджетига тўланган барча солиқлар, тўловлар ва ажратмаларнинг қўшилган қийматга нисбати орқали аниқлашни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайди. Шунда солиқ юкининг реал даражасини аниқлаш имконияти туғилади;

3. Тадқиқот натижалари кўрсатмоқдаки, қўшилган қийматнинг юқори бўлиши солиқ юки даражасига тескари пропорционал бўлгани учун, солиқ юки даражасини камайтиради, аммо солиққа тортиладиган базанинг кенгайиши ҳисобига давлат бюджетига кўпроқ солиқ тушади;

4. Иқтисодиётнинг турли тармоқ корхоналарида солиқ юкининг қиёсий таҳлили шуни кўрсатдики, солиқ юкининг асосий қисми саноат корхоналари зиммасига бориб тушмоқда. Шунинг учун келажакда иқтисодиёт тармоқлариаро солиқ юкининг ўзаро мутаносиблигини таъминлаш лозим;

5. Солиқларни ундириш билан боғлиқ жараёнларни ташкиллаштириш ва

бунга сарфланадиган харажатлар кўламини камайтириш лозим. Чунки, солиқ тўловларини амалга ошириш турли ҳисоботларни тайёрлаш ва топширишни талаб этади, жорий ҳисоботларнинг шакли тез-тез ўзгартирилиши вазиятни янада оғирлаштиради. Натижада солиқларни ундириш билан боғлиқ чоратадбирлар корхоналарга қимматга тушмоқда;

6. Республикада тадбиркорлик субъектларини солиққа тортиш умумбелгиланган ва соддалаштирилган махсус тартибларда амалга оширилади. Таҳлиллар шуни кўрсатдики, солиқ тизимининг турли солиққа тортиш тартибларига асосланганлиги тадбиркорлик субъектлари орасида солиқ юкининг нотекис тақсимланишига сабаб бўлмоқда. Шу сабабли, корхоналарнинг солиқ юки даражаларидаги тафовутларни қисқартириш ва миллий иқтисодиётдаги ялпи солиқ юки даражасига яқинлаштириш учун солиққа тортишнинг махсус тартибларидан босқичма-босқич барча тадбиркорлик субъектларини умумбелгиланган тартибда солиққа тортишга ўтиш зарур.

Шу сабабли мураккаб технология асосида маҳсулотларни ишлаб чиқаришни фақат юридик шахслар томонидан амалга оширилиши тавсия этилади. Мазкур тартибни жорий этиш оқибатида қуйидаги ижобий натижаларга эришиш мумкин:

1. Бир турдаги фаолият билан шуғулланиб, бир хил қувватга ва ҳажмларда маҳсулот ишлаб чиқарувчиларга солиқ юки тенг тақсимланади ва бюджетга тушум кўпаяди;

2. Янги иш ўринлари яратилиб, фуқаролар (ишчи-хизматчилар) даромади ошади ва ижтимоий ҳимояси таъминланади;

3. Хуфиёна иқтисодиётнинг олди олинади;

4. Ишлаб чиқариладиган маҳсулот сифати яхшиланади ва истеъмолчилар ҳуқуқи таъминланади;

5. Бошланғич бухгалтерия ҳужжатлари юритилиб, ҳақиқий молиявий ҳолатни назорат қилиш имконияти яратилади.

6. Бугунги кунда товар айланмасига нисбатан солиқ юкининг юқорилиги

учун айрим субъектлар томонидан солиқ тўлашдан қасддан бўйин товлаш ва боқиманда ҳосил қилиш ҳоллари учрамоқда. Шунингдек, савдо фаолиятини амалга ошириб, йирик пул маблағлари айланмасига эга бўлган корхоналар томонидан бюджетдан ташқари жамғармаларга мажбурий тўловларни тўламаслик ҳоллари учрамоқда. Мазкур ҳолатни бартараф этиш учун бюджетдан ташқари жамғармаларга мажбурий тўловлар бўйича ставкаларни пасайтириш мақсадга мувофиқ.

Юқорида келтирилган таклиф ва тавсиялар келгусида мамлакатимизда фаолият юритаётган корхоналарни солиққа тортиш механизмини такомиллаштиришга салмоқли ҳисса қўшади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

I. Меърий-ҳуқуқий ҳужжатлар ва методологик аҳамиятга молик нашрлар

- 1.1 Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. - Т.: Ўзбекистон, 2010.
- 1.2 Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси.- Т.: ЎЗР ДСҚ 2006.-76.
- 1.3 Ўзбекистон Республикаси Бюджет Кодекси. Т.: Ўзбекистон, 2014.
- 1.4 Ўзбекистон Республикасининг 2016 йилги асосий макроиктисодий кўрсаткичлари прогнози ва давлат бюджети параметрлари тўғрисида” Ўзбекистон Президентининг 2015 йил 22 декабрдаги пқ–2455-сон қарори
- 1.5 Ўзбекистон Республикасининг 2013 йилги асосий макроиктисодий кўрсаткичлари прогнози ва давлат бюджети параметрлари тўғрисида” Ўзбекистон Президентининг 2013 йил 25 декабрдаги ПҚ–2099-сон қарори.
- 1.6 Каримов И.А. 2016 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир. – Халқ сўзи, 2016 й. 16 январ.
- 1.7 Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. Т: Ўзбекистон, 2009. – 56 б.
- 1.8 Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. //Биржа. 2011 йил 22 январ 4-5 бетлар.
- 1.9 Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг 2011 йилнинг асосий яқунлари ва 2012 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишларига бағишланган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги Ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади мавзусидаги маърузасини ўрганиш бўйича ўқув қўлланма. Т.: Иқтисодиёт, 2012. 282 б.
- 1.10 С. Элмирзаев, Корпоратив молия. “Сано-стандарт” наширёти. Т-2015. Й

- 1.11 Тошмуродова Б. Солиқ муносабатларини оптималлаштириш. – Т.: 2005 й. 41 бет.
- 1.12 Акрамов Э.А. Иқтисодий тараққиётнинг —Ўзбек модели амалда. Ўқув қўлланма. – Т.: Иқтисод-молия, 2011.
- 1.13 Ваҳобов А.В. Маликов Т.С. Молия. Дарслик. – Т.: Шарқ, 2011.
- 1.14 Ваҳобов А, Жўраев А. Солиқлар ва солиққа тортиш. – Т.: Шарқ, 2009
- 1.15 Ваҳобов А, Қосимова Г. Давлат молиясини бошқариш. Ўқув қўлланма. Т.: IQTISOD-MOLIYA. 2008. -287б.
- 1.16 Жўраев А. ва бошқалар. Солиқлар ва солиққа тортиш. – Т.: 2005.
- 1.17 Зайналов Д, Саттаров Т. Проблемы обеспечения финансовой стабильности предприятий. Монография. – Т.: Шарқ, 2011.
- 1.18 Маликов Т.С, Жалилов П.Т. Бюджет-солиқ сиёсати. Т.: Академнашр, 2011.
- 1.19 Маликов Т.С, Ҳайдаров Н.Ҳ. Молия: умумдавлат молияси. Т.: Молия, 2009.
- 1.20 Хазанович Э.С. Инвестиционная стратегия: учебное пособие / Э.С. Хазанович, А.М. Ажлуни, А.В. Моисеев. – М.: КНОРУС, 2010. – 304 с.
- 1.21 Ҳайдаров М.Т., Ашурова Д.С. Ижтимоий-иқтисодий ривожланишни прогнозлаштириш. Дарслик. – Т.: ТДИУ, 2010. 258 б.
- 1.22 Шамсутдинов Ф.Ш., Шамсутдинова Ш.Ф. Чет мамлакатлар солиқ тизими. Дарслик. – Т.: ТДИУ, 2011.
- 1.23 Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси, Тезкор матбаа ва техник хизмат кўрсатиш бўлими: “Ўзбекистон Молияси” Т: 2015. 127-б.

II. Илмий журналларда чоп этилган мақолалар:

- 2.1 З.Н.Курбанов, и.ф.д., профессор, Солиқ академияси. Ф.А.Акрамов, ассистент, ТТЕСИ. Солиқ юкини оптималлаштиришда солиқ харажатлари таҳлилидан фойдаланиш. «Biznes-Эксперт» илмий-амалий, иқтисодий ойлик журнали №5(89)-2015.

- 2.2 Исламбек Ниязметов. Солиқ юкини оптималлаштириш ва мутаносиб тақсимлаш муаммолари. «Biznes-Эксперт» илмий-амалий, иқтисодий ойлик журнали 21.12.2015 | Номер: №11(95)-2015
- 2.3 Маликов Т. Солиқ юки. Нима у? – Т.: Молиячи газета. 2015 й №6. 4-б
- 2.4 Умида Узоқова. Солиқ тизимидаги ўзгаришлар. Мақола. [www.milliy tiklanish.uz](http://www.milliytiklanish.uz) 20 ЯНВАР 2016
- 2.5 Абдурахманов О. Жисмоний шахслардан олинадиган солиқлар тизими ва уни такомиллаштириш масалалари. Автореф. дис. и.ф.д. Т.: RIZO, 2005. 42 б.
- 2.6 Азимов Б.Ф. Корхоналар фаолиятини солиқлар воситасида тартибга солиш механизмини такомиллаштириш йўналишлари. Автореф. Дис. И.ф.н. Т.: Талаба, 2004. 22 б.
- 2.7 Асатуллаев Х.С. Макроиқтисодий мувозанатликни таъминлашда давлат фискал (бюджет-солиқ) сиёсатининг ўрни. Автореф. Дис. И.ф.н., Т.: RIZO, 2003. 22 б.
- 2.8 Норкулов А.Х. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида дебиторлик-кредиторлик қарзлари ва тўлов интизомини мустаҳкамлаш муаммолари. / Автореф. дис. и.ф.н., -Т.: ТМИ, 2005. 20 б.
- 2.9 Статистический сборник Содружества Независимых Государств. –М., 2003.

III. «INTERNET» сайтлари:

- <http://www.soliq.uz>- Ўзбекистон Республикаси Давлат Солиқ қўмитаси расмий сайти
- <http://www.mf.uz> - Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги расмий сайти
- <http://www.mineconomy.uz>- Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги расмий сайти
- <http://cer.uz>- Center for Economic Research сайти
- <http://stat.uz> - Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси расмий сайти

-<http://www.lex.uz>- Ўзбекистон Республикаси қонунчилик тизимининг
интернет сайти

-<http://www.tfi.uz>- Тошкент Молия институти расмий сайти

ИЛОВАЛАР

1-илова

Корхоналарнинг даромадларига (фойдасига, ялпи тушумига) нисбатан кўзда тутилган солиқлар ва солиқ ставкаларининг табақаланиши

№	Солиқлар ва фаолият тури	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
1	Фойда солиғи, умумий	10	10	9	9	9	9	8	7.5
1.1	тижорат банклари учун	15	15	15	15	15	15	15	15
1.2	аукцион, оммавий томоша тадбирларини ўтказувчилар учун	35	35	35	35	35	35	35	35
2	Ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи	8	8	8	8	8	8	8	8
3	Дивиденд ва фоизлар тарзида тўланадиган даромадларга солиқ	10	10	10	10	10	10	10	10
4	Ягона солиқ тўлови, умумий	8	8	7	6	6	6	6	6
4.1	саноат соҳасидаги корхоналарга	*	7	7	6	5	5	5	5
4.2	қурилиш ташкилотларига	*	*	*	*	*	*	*	5
4.3	ОАВ таҳририятлари, нашриётлар, матбаа, телерадио компанияларига	*	*	*	*	5	5	5	5
4.4	компьютер дастурларини ишлаб чиқарувчи ва жорий этувчиларга	5	5	5	5	5	5	5	5
4.5	қишлоқ хўжалиги корхоналарига	6	6	6	6	6	6	6	6
4.6	божхона брокерларига	*	*	*	6	6	6	6	6
4.7	Ломбардларга	*	*	*	*	30	30	30	30
4.8	оммавий томоша тадбирларини ўтказувчиларга	30	30	30	30	30	30	30	30
4.9	тайёрлов ташкилотлари, брокерлик идоралари, воситачилик	33	33	33	33	33	33	33	33

	корхоналарига								
4.10	қимматли қоғозлар бозорида брокерлик фаолияти билан шуғулланувчиларга	13	13	13	13	13	13	13	13
4.11	турғун савдо шохобчаларини ижарага беришга ихтисослашган корхоналарга	*	*	*	30	30	30	30	30
4.12	лотереялар ташкил этиш фаолиятига	33	33	33	33	33	33	33	33
4.13	умумий овқатланиш корхоналарига	10	10	10	10	10	10	10	10
4.13.1	мактаблар, ўрта махсус ва олий ўқув юртларига хизмат кўрсатувчиларига	*	8	8	8	8	8	8	8
4.14	улгуржи савдо корхоналарига	5	5	5	5	5	5	5	5
4.15	“Шаробсавдо” худудий базаларига	*	*	*	*	*	5	5	5
4.16	чакана савдо корхоналарига:								
4.16.1	аҳолиси сони 100 минг ва ундан кўп кишидан иборат шаҳарларда	4	4	4	4	4	4	4	4
4.16.2	бошқа аҳоли пунктларида	2	2	2	2	2	2	2	2
4.16.3	бориш қийин бўлган ва тоғлик туманларда	1	1	1	1	1	1	1	1
4.17	улгуржи ва чакана дорихоналарга:								
4.17.1	аҳолиси сони 100 минг ва ундан кўп кишидан иборат шаҳарларда	3	3	3	3	3	3	3	3
4.17.2	бошқа аҳоли пунктларида	2	2	2	2	2	2	2	2
4.17.3	бориш қийин бўлган ва тоғлик туманларда	1	1	1	1	1	1	1	1

**Тадбиркорлик фаолиятининг айрим турларига кўзда тутилган қатъий
белгиланган солиқ ставкаларининг табақаланиши**

№	Фаолият тури	Солиқ базасига нисбатан ЭКИХ миқдориди	Фаолият ҳудуди бўйича ставкалар								
			Тошкент шаҳри			Нукус ш. ва вилоят бўйсунувидаги шаҳарлар			Бошқа аҳоли пунктлари		
			2009	2011	2014	2009	2011	2014	2009	2011	2014
	Автотранспорт воситаларини вақтинча сақлаш	1 кв. метр	0,1	0,1	0,1	0,09	0,09	0,06	0,06	0,06	0,04
2	Болалар ўйин автоматлари	жиҳозланган ўринлар сони	3,0	3,0	3,0	2,0	2,0	2,0	1,0	1,0	1,0
3	Бильярдхоналар		14,0	*	*	12,0	*	*	10,0	*	*
4	Чакана савдо:										
4.1	Озиқ-овқат товарлари билан		9,0	9,0	9,0	5,5	6,0	6,0	3,0	3,0	3,0
4.2	деҳқон бозорларида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари билан		5,0	5,0	5,0	4,0	4,0	4,0	2,0	2,0	2,0
4.3	ноозиқ-овқат товарлари билан		10,5	10,0	10,0	7,0	6,5	6,5	3,5	3,0	3,0
4.4	газета, журнал ва китоб маҳсулотлари билан		*	*	5,0	*	*	3,0	*	*	0,5
4.5	Озиқ-овқат ва ноозиқ-овқат товарлари билан (аралаш савдо)		10,5	10,0	10,0	7,0	6,5	6,5	3,5	3,0	3,0
5	Маиший хизматлар		5,5	5,5	3,5	2,0	2,0	1,5	1,0	1,0	0,5
6	Саргарошлик, косметолог хизматлари ва бошқа шу каби хизматлар		6,5	6,5	4,0	3,5	3,0	2,0	2,0	2,0	1,0
7	Ўз маҳсулотини ишлаб чиқариб сотиш		3,5	3,5	2,0	2,5	2,5	1,5	1,5	1,5	1,0
8	Фаолиятнинг бошқа турлари		4,0	5,0	2,0	2,5	3,0	1,5	1,0	2,0	1,0
9	Автотранспортда юк ташишга оид хизматлар:										

9.1	3 тоннагача юк кўтариш қувватига эга юк автомобиллари учун	5,5	5,5	2,0	4,0	4,0	2,0	3,0	3,0	2,0
9.2	8 тоннагача юк кўтариш қувватига эга юк автомобиллари учун	9,0	9,0	3,0	7,5	7,5	3,0	6,0	5,0	3,0
9.3	8 тоннадан ортиқ юк кўтариш қувватига эга юк автомобиллари учун	13,5	13,0	4,0	10,0	9,0	4,0	9,0	8,0	4,0

**Пахта тозалаш корхоналарида солиқ юкини ифодаловчи
кўрсаткичлар таҳлили**

(минг сўм)

№	Кўрсаткичлар	“Ўзбекситон” ПТК	“Қорасу” ПТК	“Чиноз” ПТК
1	Маҳсулот сотишдан соф тушум	16 344 669	25 697 587	27 684 745
2	Фойда солиғи	54 217	95 623	107 122
3	Жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи	231 304	388 138	217 623
4	Ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи	10 079	10 079	24 876
5	Қўшилган қиймат солиғи	1 978 124	1 273 437	1 068 668
6	Сув ресурслардан фойдаланилганлиги учун солиқ	218	2 122	3 931
7	Мол-мулк солиғи	156 345	139 719	229 229
8	Ер солиғи	173 436	202 100	175 793
9	Бошқа солиқлар	101 885	5 841	111 737
10	Солиқлар бўйича харажатлар	2 705 608	2 117 770	1 938 976
11	Соф солиқ юки	16,55	8,24	7
12	Йўл жамғармасига мажбурий ажратма	228 825	360 735	387 586
13	Пенсия жамғармасига мажбурий ажратма	261 515	412 268	465 572
14	Таълим жамғармасига мажбурий ажратма	81 723	128 834	138 424
15	Ягона ижтимоий тўлов	386 138	789 802	463 787
16	Импорт бўйича божхона божи	-	8 119	-
17	Маҳаллий йиғимлар	-	327	-
18	Мажбурий тўловлар бўйича жами:	958 201	1 700 085	1 455 369
19	Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг жами	3 663 809	3 817 855	3 394 345
20	Ялпи солиқ юки	20,01	14,86	12,26
21	Бюджетга тўловларни кечиктирилганлиги учун молиявий жазо	-	3 180	6 132